

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:4• 2007

KORTARE RECENSIONER

Göran Börge, *Palmyra: undret i öknen*, Stockholm: Carlssons, 2006. 132 s.

I en oas mitt i syriska öknen ligger ruinerna efter den fordom så mäktiga staden Palmyra, eller Tadmor, som platsen alltid har benämnts på semitiska tungomål. Metropolen hade sin storhetstid på 200-talet e.Kr., då drottning Zenobias palmyrenska trupper utmanade hela det romerska imperiet, men förföll under medeltiden till att bli föga mer än en by.

Idag är Palmyra/Tadmor en av få orter i Syrien som turistindustrin har hunnit exploatera, men likväl kan förstagångsbesökaren inte annat än häpna. Höga, besynnerliga gravtorn sticker upp ur ökensanden likt kulisser i en *fantasy*-film. En dyster borg, som hämtad från ett *Prins Valiant*-album, blickar ned över oasen. Ruiner efter bostadskvarter, militärförläggningar, torg, termer, en teater, kolonnförsedda gator och väldiga tempel utbreder sig över den solstekta slätten. Här, mitt i öknen, levde en gång tiotusentals, kanske hundratusentals, människor. De hade ett eget alfabet och ett handelsnätverk som sträckte sig ända till Indiska oceanen. I dag är hela deras värld lagd i ruiner.

Den som önskar sig en lättläst och välillustrerad introduktion till Palmyra rekommenderas med varm hand att ta del av Göran Börges nyutkomna bok, som befinner sig i gränslandet mellan populärhistoria och reseskildring. Forskningsredovisningarna är få men välfunna, fotografierna av anmärkningsvärt hög klass, kapitlen korta och snabblästa. Väl att märka intresserar sig Börge inte bara för den antika staden som sådan utan även för återupptäckten och det historieromantiska användandet av Palmyra på 1700- och 1800-talen. För nyklassicismens och romantikens folk var "undret i öknen" högvilt, och för kolonialtidens skattjägare hade oasstaden mycket att erbjuda. Förvisso kan turisten i Syrien beskåda åtskilligt i Palmyras eget museum, men några av de viktigaste fynden har hamnat i Istanbul, Köpenhamn, Paris och Sankt Petersburg.

Personligen hade jag gärna sett att Börge skrivit en betydligt längre bok. Flera aspekter av den palmyrenska historien noteras endast i förbigående, andra inte alls. Stadens roll inom den främreorientaliska slavhandeln omtalas endast på tre rader, trots att slaverna var en av stadens högst värderade transitvaror. Palmyras medeltida historia hastas förbi på ett par sidor. Men som introduktion till en av de mest besynnerliga platserna i Mellanöstern duger boken utmärkt.

Dick Harrison

Poul Skaaning, *Vikingestormen: togter mod Vesteuropa 793–937*, Højbjerg: Hovedland, 2006. 186 s.

Danska historiker, både universitetsfolk och lärare på lägre nivåer, publicerar en hel del litteratur om vikingarna – betydligt mer än vi gör i Sverige, där epokens historia under de senaste decennierna har varit relegerad till något kulturjournalister och på sin höjd en och annan arkeolog uttalar sig om offentligt i media. Det senaste danska exemplet är skrivet av den pensionerade gymnasieläraren Poul Skaaning. Boken är rikt illustrerad och pedagogiskt upplagd som en lättläst kronologisk framställning av plundringstågen mot Västeuropa under 800-talet, det vill säga vikingatidens första fas.

Skaaning har medvetet strävat efter att presentera en lättillgänglig krigshistoria, inte en skildring av sociala och ekonomiska strukturer och kulturella processer i mötet mellan nordbor och söderns folk. Plundraren står i centrum för hans intresse, inte handelsmannen. Detta är både till fördel och till nackdel för hans bok. Att kolonisationen på Nordatlantens öar, rusernas färder i österled och Ottars upptäcktsresa till Bjarmaland obarmhärtigt försvinner ur fokus är bara bra: boken vinner på att koncentreras till danska härjningar i frankernas riken. Dessutom har Skaaning låtit källorna komma till sin rätt. Han ligger ofta påfallande nära texten i frankiska annaler som numera är tämligen obekanta även för folk med kunskap om medeltida historieskrivning. I och med detta kan Skaaning dyka ned i 800-talet och ge oss detaljinformation som annars är svår att erhålla.

Samtidigt öppnar han sig för ofrånkomlig kritik. Då och då låter Skaaning arkeologiska rön breda ut sig över sidorna, men det sker inte alls lika ofta som fynden förtjänar. Eftersom han avstår från att förklara vikingatågen mot bakgrund av sociala, ekonomiska och kulturella förändringsprocesser blir dessutom många av de stora dragen i "vikingestormen" svåra att logiskt förklara med utgångspunkt i hans redogörelse. Lägg därtill att boken hade behövt en rejäl dos källkritik. Skaaning drar sig inte för att stundom identifiera historiska gestalter i krönikor och annaler med gestalter som snarare hör hemma i högmedeltida legender. Så är fallet med Ragnar Lodbrok, som Skaaning till synes oproblematiskt identifierar med den hövding vid namn Reginheri eller Ragnar som ledde ett angrepp mot Paris år 845. Inom modern forskning har man starkt betvivlat att den mytomspunne Ragnar Lodbrok över huvud taget har existerat. Förmodligen är han en kombination av minst två, kanske flera, helt olika personer, däribland 845 års hövding och den person som var far – eller mor! – till ett antal beryktade vikingar senare under 800-talet. En annan märklighet är att Skaaning förlägger skapandet av det danska riket, inklusive Skånelandskapen, och ledungsflottan till en så tidig period som 720-talet, vilket ur historievetenskaplig synvinkel är minst sagt våghalsigt.

Poul Skaanings notförteckning omfattar drygt en sida, hans käll- och litteraturlista två. Boken är, med andra ord, knappast avsedd som ett tungt inlägg i den

vetenskapliga debatten, varför det vore fel att applicera motsvarande kritiskt förhållningssätt i slutomdömet. *Vikingestormen* är en sympatiskt skriven bok, ämnad för den allmänintresserade. Det är omöjligt att hålla med om alla Skaanings åsikter, men de konkreta skildringarna av skandinaviska härjningar i Väst-europa är bra och läsvärda.

Dick Harrison

Verena Postel (red.), *Arbeit im Mittelalter: Vorstellungen und Wirklichkeiten*, Berlin: Akademie Verlag, 2006. 277 s.

Inom den franska Annales-skolans tradition har studiet av arbetet och dess idé-värld länge utgjort en väsentlig forskningsfåra. Detsamma kan knappast sägas om den tyska medeltidshistoriska forskningen – eller, för den delen, den svenska – som i betydligt högre grad än den franska har hållit fast vid traditionella politisk-historiska ämnen. Att nya vindar har börjat blåsa öster om Rhen är dock uppenbart, inte minst i läsningen av *Arbeit im Mittelalter*. Som titeln antyder är det inte arbetet som sådant som antologiförfattarna har valt att fokusera på, utan snarare den begrepps- och föreställningsvärld som omgav arbetslivet under medeltiden. Tonvikten ligger på analyser av lärda författare och deras åsikter, framför allt inom ramen för kyrkans värld. Volymen faller inom kategorierna mentalitets- och idé-historia, inte socialhistoria.

Koncentrationen på denna specifika typ av källmaterial är bra, förmodligen till och med nödvändig för att boken inte skall riskera att sväva ut i alltför disparata element. Problematiken är omfattande, med åtskilliga potentiella diskussionsämnen, och det råder ingen brist på källor. Inom den antika tradition som medeltidens västeuropéer ärvde och byggde vidare på fanns kraftigt divergerande uppfattningar rörande värdet av arbete och arbetarens personliga status, men i efterhand har vi inte sällan missförstått budskapet eller valt att fokusera endast den ena sidan av myntet.

Ett typiskt exempel på dilemmat, vilket genomsyrar många av bokens artiklar, är debatten om kristendomens syn på arbete. Ambivalensen blir uppenbar redan i en läsning av Första Mosebok, där den sorglösa tillvaron i Edens lustgård kontrasteras mot det eviga slit som människan tvingas ägna sig åt till följd av syndafallet. Som en följd av detta resonemang är arbete närmast att uppfatta som en sorts straff, något män och kvinnor egentligen bör sträva efter att undvika. Samtidigt framhåller emellertid Bibeln att Gud har gjort människan till sin avbild och givit henne makt över jorden och alla dess varelser. Att äga makt över jorden innebär även ett ansvar: att bearbeta den och förbättra den, att agera likt en Guds arbetande emissarie i de dödligas värld. Sett ur detta perspektiv är arbete inte ett straff utan en helig plikt, något av yvas över.

Om vi vänder oss mot Nya testamentet fördjupas dilemmat ytterligare. I läsningen av evangelierna är det inte svårt att uppfatta Jesus som förespråkare för en utpräglad arbetsskygg mentalitet, medan andra författare, inte minst Paulus, förefaller predika arbetets lov. Hur skall dylik diskrepans tolkas? Medeltidsmänskorna hade olika svar. En och samma organisation, till exempel en klosterorden, kunde sända ut motsägelsefulla budskap. För cisterciensmunkarna växte motsättningarna i den kristna arbetsideologin ut till ett allvarligt problem, särskilt i samband med att cistercienserna under 1100-talets andra hälft allt mer slog sig till ro och började vila på lagrarna efter de tidigare decenniernas hastiga expansion. Från att ha hyllat det vardagliga slitet vid sidan av det bedjande arbetet började korbröderna – de egentliga munkarna – att mer och mer distansera sig från fysiskt arbete och överlåta detta åt enkla tjänare. Sämre jobb för sämre folk, eller?

Såsom framgår i Johannes Engels bidrag till volymen är det helt fel att, som ofta skett, karakterisera antikens intellektuella, både kristna och icke-kristna, som *per se* arbetsfientliga. Antikens filosofer hade ingenting emot arbetet som sådant. Att de stundom har framstått som negativa beror snarare på att de har föraktat vissa typer av arbetande människor. Hårt och ärligt arbete, särskilt om det utfördes för det allmänna bästa och inte för egen snöd vinnings skull, uppskattades högt. Slavarbete, däremot, föraktades eftersom det var definitionsmässigt oförenligt med den arbetande människans frihet. Någon allmän uppfattning av arbete i modern mening går inte att upptäcka hos de antika skriftställarna i Medelhavsområdet. De tänkte helt enkelt i andra begreppsbanor än vi gör, men deras tankevärld ärvdes och vidareutvecklades av deras medeltida efterföljare.

Allt som allt innehåller *Arbeit im Mittelalter* 13 artiklar med varierande innehåll. Förutom rena textanalyser möter vi studier av skulpturkonst (arbetsskildringar på katedralen i Ferrara, studerade av Ute Dercks) och senmedeltida målningar (Gerhard Jaritz). I ett par kapitel finns även lite teknikhistoria, främst i Dietrich Lohmanns studie av hur medeltidens skribenter beskrev den arkimediska vattenskruven. Det är emellertid analyserna av den andliga sfären, de kristna intellektuellas arbetssyn, som dröjer sig kvar i minnet efter läsningen. Som Verena Postel påpekar i förordet är det uppenbart hur den medeltida kyrkans inställning till arbete i sina huvuddrag skarpt avvek från den inställning som kom att bli dominerande i det kapitalistiska samhället under påföljande sekler. Medan den moderna människan har valt att tolka arbete som ett sätt att bemästra naturen och skapa mervärde, betonade antikens och medeltidens människor arbetets funktion inom ramen för Guds ordning. Oavsett om arbetet uppfattades som ett straff eller som en gudomlig plikt utgjorde det en integrerad del av ett stort kosmiskt system, på sätt och vis inte olikt det ekologiska universum som nutidens civilisationskritiker stundom framhåller som ett ideal.

Arbeit im Mittelalter är en uppslagsrik och intresseväckande bok, särskilt för den som är intresserad av begreppshistoria och lärd kultur. Registerapparaten är

ovanligt utförlig och pedagogisk, i synnerhet med tanke på att boken inte är särskilt lång. Här har vi, kort sagt, ännu ett gott exempel på hur kontinentens historiker, genom att ställa nya och viktiga frågor, förmår utveckla forskningen av den i det akademiska Sverige så märkligt ringaktade medeltiden.

Dick Harrison

Lars Bisgaard & Tore Nyberg (red.), *Tidlige klostre i Norden*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2006. 248 s.

Antologin *Tidlige klostre i Norden*, som grundar sig på ett symposium vid Center for Middelalderstudier i Odense 2002, innehåller tio artiklar av varierande längd, kvalitet och innehåll. Den röda tråd som förenar artiklarna är fokuseringen på den allra tidigaste fasen av det nordiska klosterväsendet, till och med cisterciensklostrens blomstringstid och begynnande stagnation på 1200-talet. Därmed inte sagt att samtliga verkligt gamla nordiska kloster blir föremål för analys – jag hade exempelvis gärna sett att betydligt större utrymme hade getts åt debatterna om Vreta kloster i Östergötland – men det är ändå en spännande samling artiklar som har samlats i en och samma volym.

Det är ofrånkomligt att cistercienserna tillåts breda ut sig över sidorna. 1100-talet var cisterciensernas stora århundrade, inte bara på kontinenten utan även på nordiska breddgrader. Flera artiklar är först och främst inriktade på att analysera olika aspekter av cisterciensordens tidiga historia, framför allt expansionsfasen mellan 1143 och 1207. Väl att märka betonar emellertid författarna, inte minst Tore Nyberg, även benediktinernas betydelse. Både i Danmark och i Norge, men i mindre utsträckning i Sverige, hade benediktinerna i slutet av 1100-talet blivit synnerligen välintegrerade i det monastiska kulturlandskapet. En annan intressant vinkling, som tidigare har framhållits av Nyberg och som här även kommer i fokus för Brian Patrick McGuires och Dag Sverre Henriksens antologibidrag, är den nära kopplingen mellan biskopar och kloster. Den äldre medeltidens nordiska kungariket och biskopsdömen var jämförelsevis små enheter där alla kände alla; följaktligen kom kungamakt, biskopar och abbotar att interagera i politiska och andliga system på ett sätt som är långt ifrån självklart för en nutidsmänniska. Lägg därtill den sakralisering av politik och landskap som följde i svallvågorna på 1100-talets korståg i Östersjöområdet (Kurt Villads Jensens bidrag), och resultatet blir en mycket spännande historia.

Antologin innehåller även artiklar som framstår som mer självständiga i förhållande till ovannämnda tematik. Hit hör Alf Härdelins bidrag om litterär kultur och Karl G. Johanssons artikel om den isländske pilgrimen, sedermera abboten, Nikulás Bergssons guidebok för fromma resenärer till Medelhavsvärlden, skriven

i mitten av 1100-talet. Johansson betonar de isländska benediktinernas förmåga att ta till sig och vidareutveckla inte bara andligt allmångods från kontinenten utan även traditionella norröna sagatraditioner och skaldediktning.

Ett av de längsta och intressantaste bidragen, i synnerhet för en svensk läsekrets, är Jan O. M. Karlssons analys av svenska 1100-talskloster, med särskild tyngd på det kyrkliga kulturlandskapet under perioden *innan* de kända cisterciensklostren i Alvastra, Nydala och Varnhem anlades. Några säkra slutsatser kan Karlsson naturligtvis inte dra eftersom skriftliga belägg för de tidiga 1100-talskyrkornas makt- och kyrkopolitiska funktioner saknas. Hans hypoteser är likväl nog så tänkbara, i synnerhet argumenteringen för en tidigareläggning av kyrklig etablering på Lurö i Vänern samt hans resonemang om vad som vägledde byggherrarna till Våmbs kyrka utanför Skövde och den gårdskyrka på andra sidan Billingen som föregick Varnhems kloster. Karlsson utgår från att ledande släktkretsars – främst de "sverkerska" och "erikska" ätternas – strategier, vilka i ett senare skede bevisligen inkluderade klostergrundande, även före 1140-talet hade kyrkobyggande som ett centralt element.

Tidlige klostre i Norden visar på ett övertygande sätt hur vital den nordiska medeltidsforskningen kan bli om representanter för flera discipliner – historiker, arkeologer och konstvetare, med flera – förmås samarbeta och publicera sig tillsammans. Det är remarkabelt att klostervärlden, som i egenskap av relativt väldokumenterad del av medeltidens kristna universum länge har varit föremål för forskning, fortfarande kan bli föremål för kreativa symposier och antologier.

Boken saknar dessvärre ett register och är, med undantag för Lars Bisgaards och Jan O. M. Karlssons artiklar, bristfälligt illustrerad.

Dick Harrison

William Urban, *Tyska orden: Nordens korsriddare*, Stockholm: Prisma, 2006. 336 s.

En av nestorerna inom tysk-baltisk medeltidshistoria, den amerikanske professorn William Urban vid Monmouth College, Illinois, utkom år 2006 med en svensk översättning av sin sammanfattande historik om Tyska orden, ursprungligen utgiven på engelska 2003. Volymen ger vid en första anblick intryck av att vara lite väl tunn. Att det rör sig om ett syntesverk och inte en inträngande analys av detaljproblem är uppenbart redan av omfånget. Inget fel i det, tvärtom, men ett allvarligt tvivel inställer sig redan i ett tidigt skede av genomläsningen. Med tanke på William Urbans tidigare publikationer – som framför allt har behandlat 1200-talets baltiska korstågshistoria samt de krig som mynnade ut i slaget vid Tannenberg (Grunwald) – är det inte utan viss misstänksamhet som jag tar mig

an boken. Har Urban valt att vila på lagrarna från tidigare verk eller har han eftersträvat en bredare helhetssyn över ordenshistorien?

Tyvärr gäller det förstnämnda. Den som önskar en fullgod översikt av Tyska ordens allmänna utveckling, krig, kultur, godssystem och kyrka blir besviken. Den som är specialintresserad av just själva korstågen och slaget vid Tannenberg har desto mer att hämta, men i så fall kan man egentligen låta boken ligga och införskaffa Urbans tidigare utgivna arbeten i stället. För den läsare som endast har grunda kunskaper om de tyska korsriddarna i Nordeuropa fungerar boken som en god introduktion, men alldeles för många aspekter är för styvmoderligt behandlade för att jag skall kunna ge volymen med beröm godkänt.

Det som främst sticker i ögonen är den starka tematiska vinklingen mot krig. Visst, boken innehåller även kulturhistoriska avsnitt, men i långa stycken är *Tyska orden* en renodlad krigsskildring. De krig som lyfts fram är dessutom de som Urban själv är mest intresserad av, vilket innebär att huvuddelen av all tysk-baltisk historia efter slaget vid Tannenberg (det vill säga en mycket stor del av 1400- och 1500-talen) blir grovt nedprioriterade mätt i sidantal. Även storpolitiskt viktiga bataljer och fälttåg dessförinnan, som Urban av någon anledning inte känner till eller väljer att bortse från, blir styvmoderligt behandlade. Detta går inte minst ut över de svenska aspekterna av Tyska ordens historia. Jag kan ge flera exempel, men några axplock får räcka. (1) Urban hävdar att Birger jarl ledde ett stort korståg mot trakten av nuvarande Helsingfors i slutet av 1240-talet, något som sedan länge har starkt ifrågasatts. (2) Tyska ordens decennielånga ockupation av Gotland i slutet av 1300-talet och början av 1400-talet omnämns endast i förbigående, såsom en simpel upprepningsaktion mot sjörövare. (3) I skildringen av Tyska ordens allvarliga bakslag i kriget mot Polen och preussiska förbundet år 1457 – förlusten av Marienburg – nämns inte den svenske exilkungen Karl Knuts-sons viktiga ekonomiska bidrag till motståndarna med ett ord. (4) Det faktum att stora delar av Södermanland och Östergötland länge lydde under ett ordenskom-turi i Årsta är helt ointressant för Urban. (5) Att Sverige drog sig ur 1560-talets krig förklarar enbart med att "den svenska adeln" avsatte sin "sinnessjuke monark". Och så vidare. Inte sällan har man som läsare intrycket att Sverige var så perifert ur ordensriddarnas synvinkel att det måste ha legat i en annan världsdela. Verkligheten var annorlunda.

William Urbans bok hade mått bra av ett rejält tillägg. Den svenska utgivaren borde ha överlätit åt en eller flera svenska historiker att skriva ett för- eller efterord som sätter in Tyska ordens historia i ett nordiskt perspektiv. Som det är nu lär boken snarare irritera än stimulera mången svensk läsare. Och det är synd. Tyska orden var av oerhörd betydelse för Östersjöländernas hög- och senmedeltida utveckling, både politiskt och ekonomiskt. Hur länge dröjer det tills vi får ett översiktsverk som behandlar både de tyska korsriddarna och det medeltida Skandinavien?

Dick Harrison

Ingalill Pegelow, *Helgonlegender i ord och bild*, Stockholm: Carlssons, 2006. 348 s.

Många av oss har mött helgonen som anonyma figurer med uttryckslösa ansikten blickande ned från kyrkväggarna. Få känner i dag till deras namn och ännu färre deras livsöden. Detta vill Ingalill Pegelow råda bot på. Hon har under lång tid varit första antikvarie vid Ikonografiska registret på Riksantikvarieämbetet och har nu skrivit en gedigen volym om katolska kyrkans helgon och hur de bildmässigt gestaltats i svenska medeltida kyrkor. Boken, som har karaktär av uppslagsverk, är i första hand skriven för eget bruk, framhåller författaren, men den vänder sig även till kyrko- och museibesökare.

Läsaren får direkt bekanta sig med teologiska begrepp som "martyr", "bekännare" och "beatificerad", och får även veta hur den komplicerade kanoniseringsprocessen går till. Författarens huvudkälla är *Legenda aurea* (den gyllene legenden), en samling helgonberättelser från 1200-talet, nedtecknade av dominikanermunken Jacobus de Voragine. Hans arbete fick stor spridning i det medeltida Europa.

Helgonen och de saligförklarade presenteras i alfabetisk ordning, från den romerske Achatius till Wolfgang från Schwaben. Drygt 125 karaktärer återfinns i volymen – de flesta har bevisad existens och tillhörde det övre samhällsskiktet. Pegelow berättar om deras märkliga liv, om deras gärningar och deras prövningar, som innebar tortyr och plågsam död då de vägrade avsäga sig sin kristna tro. Varje helgon försågs med attribut som symboliserar en gärning eller sättet på vilket de led martyrdöden. För exempelvis S:ta Lucia är ögonen kännetecknet. Hon framställs vanligen bärande dem på ett fat.

Berättelserna kompletteras med ett rikt och välvalt bildmaterial, främst från kyrkor i Sverige men även från utländska källor. Ofta var flera legender knutna till ett och samma helgon, vilket framgår av de mångsidiga avbildningarna. Som hjälp till den läsare som vill se figurerna i verkligheten, innehåller boken även en utförlig katalog över helgonbilder i Sveriges kyrkor.

Pegelows framställning är beskrivande och någon direkt ny vinkling av ämnet handlar det inte om. Att göra jämförelser mellan objekten hade varit ett sätt att lyfta skildringarna och dessutom emellanåt motiverat. I en liten sockenkyrka i Skåne fanns relikier av både Agata och Agnes (heliga jungfrur). Som läsare blir man nyfiken på varför just Gumlösa kyrka ägde relikier från de två kvinnorna. Fanns det en lokal kult? Kanske går frågan inte att besvara, men en kommentar om kopplingen mellan kult och plats hade varit intressant. Det finns även källkritiska problem i att källorna, eller bristen på dem, inte redovisas för alla legender. I de flesta fall anges *Legenda aurea*, men för beskrivningen av heliga Birgitta, som levde efter att denna nedtecknats, framgår ingen klar källhänvisning.

Boken anknyter starkast till de konst- och kyrkohistoriska fälten, men legenderna sätts även in i en historisk kontext, vilket är en styrka. Några helgon

framställs som mer politiskt kontroversiella än andra, exempelvis de som ifrågasatte romerska kejsares legitimitet. Silvester, så småningom helig påve, lyckades efter mycken möda få Konstantin den store att döpa sig. Med honom fick det romerska riket sin förste kristne kejsare och religionen erkändes i riket, en avgörande händelse för Europas fortsatta utveckling. Andra helgon har haft störst betydelse för människors vardag. Här kan den mystiska Kakukylla, som tillkallades vid svår råttpest, tjäna som exempel. Hon avbildas oftast vid en spinnrock med rättor hängande på klädedräkten. Kakukylla är ett av de få helgon som saknar legend, varför enbart bilderna av henne utgjort grund för kulten.

Beskrivningarna av helgonens liv är fascinerande och ger läsaren en fördjupad förståelse för den medeltida världen. På så sätt kan man säga att boken uppnår sitt syfte, men ibland blir framställningen en aning tung, särskilt då religiösa begrepp inte alltid förklaras och då persongalleriet uppgår till över tio per helgon och sida. Det kräver sin läsare och det finns risk för att målgruppen tappas på vägen. Självklart skall boken inte läsas från pärm till pärm, men en emellanåt synlig författare hade underlättat läsningen för den oinvigde. Det hade varit önskvärt med ett avslutande kapitel som samlade ihop det gedigna innehållet och pekade ut viktiga teman.

Reservationerna gäller alltså framställningsformen och bristen på sammanfattande kommentarer. Dock slipper helgonen från och med nu att föra en anonym tillvaro på landets kyrkväggar. Ingalill Pegelow har utifrån gedigen kunskap och med god berättarförmåga skrivit en handbok som täcker den katolska helgonvärlden, något som saknats i tidigare skildringar av svensk medeltid.

Marianne Sjöland

Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven: arbete, skämt och allvar i en medeltida illuminerad handskrift*, Lund: Signum, 2006. 213 s.

Bredvid en initialbokstav i en bok från 1400-talet står en räv i en predikstol, ett lismande rovdjur med långt utstickande tunga, och gestikulerar livfullt inför en publik bestående av några gäss. Räven är lätt att identifiera. Djuret i fråga är en vanlig medeltida metafor för en präst. Men hur skall vi tolka bilden som helhet? Ser vi en falsk präst som lurar naiva bönder? Eller är det mer specifikt än så: en girig präst som svindlar rika änkor? Är gässen symboler för kvinnor? Och framför allt: varför finner vi just denna provokativa bild, en veritabel spark i ändan på det senmedeltida prästerskapet, i en handskrift av Magnus Erikssons landslag från andra hälften av 1430-talet?

Bilden finns även på utsidan av Janken Myrdals senaste bok. Olle Ferm och Pia Melin har bidragit med smärre essäer i boken, men det rör sig främst om Myrdals

– och, ej att förglömma, förlaget Signums – verk. Liksom övriga Signum-produktioner är *Den predikande räven* en fröjd att bläddra i på grund av de utomordentliga illustrationerna, till vilka Myrdal har författat djuplodande tolkningar, bild för bild, tvärs igenom hela den illuminerade handskrift som Bengt Jönsson (Oxenstierna) på Salsta troligen beställde kort tid efter Engelbrektsupproret. Handskriften rymmer inte färre än 400 bilder, vilket gör den till svensk medeltids mest illustrationsrika bok.

I och med att Janken Myrdal väljer att sätta de enskilda bilderna i centrum vrids det forskningsmässiga utgångsläget på ett föredömligt vis bort från det textorienterade i riktning mot en nydanande synvinkel, sett i traditionellt medeltidshistoriskt perspektiv. Fokus förskjuts från makronivå till mikronivå, mot de små detaljerna. Därmed inte sagt att Myrdal ignorerar landslagens text, men han läser den snarare på bildernas villkor än tvärtom. Det övergripande syftet är att söka helheter mellan text och bild, att utröna om bilderna är mer än blott illustrationer till ett narrativt sammanhang. På medeltiden var bilderna generellt sett betydligt viktigare än de är i dag – de utgjorde en integrerad del av budskapet. Bilderna och symbolerna förmedlade betydelser till läsaren/betraktaren som texten inte förmådde befördra på egen hand.

Den nämnda antiklerikalismen är ett typiskt exempel på detta. Falsa präster i rävskepnad dyker upp här och var i handskriften, detta trots att landslagens text knappast kan påstås rymma särskilt stora doser kyrkokritik. Dessutom är åtskilliga bilder rejält ekivoka. Här finns samlagsscener och uppenbara syftningar på otillåten sexualitet. Myrdals största scoop är emellertid upptäckten av två bilder av Engelbrekt Engelbrektsson, upprorsledaren från Norberg som hade mördats kort tid före handskriftens tillkomst. Frihetshjälten är skildrad som en liten, framåtböjd krympling med kryckor (s. 152, 166), vilket rimmar väl med de personskildringar som har överlevt i skriftlig form: när Engelbrekt dödades av Magnus Bengtsson var han sjuklig och tvingades använda kryckor för att ta sig fram.

Janken Myrdal menar sig kunna utläsa en kollektiv upprorsanda i åtskilliga av handskriftens illustrationer. De tyska fogdarna och de utsugande prästerna är fienden. Det nyss timade upprorets segerherrar är hjältarna. Det är nästan samma budskap som i biskop Thomas' *Frihetsvisa*, som skrevs något år senare, men med svensk lag och svenska bilder i centrum. Huruvida detta är en korrekt slutsats går givetvis aldrig att leda i bevis, men det blotta faktum att analysen öppnar för en sådan tolkning visar på vilka möjligheter som ryms inom forskningen om den medeltida bildvärlden.

Dick Harrison

Bo Eriksson, *Lützen 1632*, Stockholm: Prisma, 2006. 363 s.

Någon gång mellan halv elva och elva börjar slaget. Gustav II Adolf drar sin värja, svingar den över sitt huvud och höjer sitt stridsrop: "Herr Jesu, Herr Jesu, Herr Jesu steh du mir bei! [s. 252]"

Gustav II Adolfs öde i dimman vid Lützen har förhoppningsvis inte undgått ens den mest skoltrötta yngling på grundskolans historieelektioner. Året 1632 är och förblir ett av den svenska historiens mest uppmärksammade årtal. Det är således ett ständigt aktuellt ämne som Stockholmshistorikern Bo Eriksson tar itu med.

Lützen 1632 grundar sig till stor del på de i dessa sammanhang flitigt utnyttjade tryckta ögonvittnesskildringarna samt på den uppsjö av litteratur som finns att tillgå i ämnet. Målgruppen är den historieintresserade allmänheten, inte forskarsamhället.

Boken är indelad i tre delar. Den första ger en bakgrund till de politiska förvecklingar som ledde fram till Sveriges intervention (invasion av Tyskland, för att använda författarens ord) i trettioåriga kriget. Utvecklingen från statsbildningsprocessen under Gustav Vasa till den stormaktstida militärstaten går igenom. Efter detta följer en mer tematisk del där dåtidens krigföring, militära organisation samt dess finansiering avhandlas. Även den mest fäkunnige läsaren får här tillräckigt med kött på benen för att kunna tillgodogöra sig bokens sista del, som behandlar slaget vid Lützen, minut för minut och beslut för beslut. Det är personerna på plats som är huvudaktörer. Rikskanslern Axel Oxenstierna, som vanligen har en central roll i framställningar om den svenska militärstaten, får därför stå tillbaka för de präster, hertigar och officerare som utgjorde kungens följe i Tyskland.

Den enskildes val är bokens röda tråd. Författaren deklarerar att syftet med boken är att visa hur viktigt det är att ha ett gediget beslutsunderlag, att fatta rätt beslut vid rätt tillfälle och att demonstrera vilka följder olika beslut får. De historiska aktörerna ägnas kortare biografier, avsedda att göra deras val och valmöjligheter begripliga för läsaren. Minibiografierna är ofta förtjänstfulla men ibland går författaren till överdrift med muntra fakta – med oflyt i berättandet som följd. När de fungerar är dessa utvikningar dock utmärkta. Bäst är det när författaren bakar in det viktiga temat källkritik precis när kungen skall till att dö i dimman – ett smart sätt att förmedla den historievetenskapliga disciplinens grunder till en vidare läsekrets.

Biografiska, historiografiska och kontextualiserande avstickare fördjupar bokens innehåll och räddar den från att bli blott ännu en spännande men innehållsmässigt fattig populärvetenskaplig framställning. Överlag lämnas gott om referenser till tidigare forskning, vilket är ovanligt i böcker av detta slag. Likheter med andra samtida författare i genren är ibland påtaglig. Empatin för den enskilde soldaten och de ständiga brasklapparna om krigets ohyggligheter förefaller till

exempel ha hämtats från Peter Englund. Den moraliserande tendensen blir ibland påträngande då den konsekvent används som ett sätt för författaren att distansera sig från den hjältepräglade historieskrivning som vanligen utmärker denna typ av aktörsinriktade slagfältsskildringar. Det är givetvis svårt att på ett balanserat sätt väga krigets fasor mot dess ibland positiva effekter (innovationer, teknologisk spill-over till det civila samhället etc.). Här går författaren på en populär och upptrampad väg utan större risk att trampa någon på tårna. Även om man kan reta sig på dessa pekpinningar ligger de i linje med författarens uttalade intention. När sista bladet är vänt har man fått sig en rejäl dos social, politisk och militär historia där aktörerna och deras beslut har stått i fokus men där de samtidigt varit en del av ett sammanhang och där ingenär Guds utsände frälsare. Alla gör val och ingen väljer konsekvent rätt.

Författaren har uppenbara litterära ambitioner. Metaforerna duggar tätt: "Syntesen reste sig likt fågeln Fenix ur askan i militärstatens eld" (s. 115) är exempelvis en beskrivning av resultatet av kampen om folkbokföringen mellan stat och prästerskap, poetiskt visserligen men tämligen obegripligt. Argumentationen är annars tydlig och koppling till tidigare forskning är över lag god. Historiker av facket bör även de ha utbyte av denna skildring av Gustav II Adolfs katt och rätta-lek med de kejsrerliga fältherrarna utan att behöva irriteras av vidlyftiga spekulationer eller klavertramp. Genomgående finns ett pragmatiskt förhållningsätt till förhållandet mellan struktur och aktörer, med en viss förkärlek för de sistnämnda. Problemställningen, om man kan prata om en sådan, är mest en tankenöt, ett frö som författaren sår i läsarens huvud. Du, liksom kungen, har ett val. Han valde krig och döden i dimman – vad väljer du?

Karl Sjödin

Gunlög Fur, *Colonialism in the margins: cultural encounters in New Sweden and Lapland*, Leiden: Brill, 2006. 297 s.

Kan man betrakta Sverige som en kolonialmakt? Denna fråga diskuterar Växjöhistorikern Gunlög Fur i sin bok om svensk "kolonialism" och möten mellan olika kulturer. Frågan leder i sin tur över till hennes huvudsakliga syfte, som är att undersöka ekonomiska, politiska och kulturella samspel och förhållanden i Nya Sverige runt 1600-talets mitt mot bakgrund av den utveckling som samtidigt skedde i Lappland.

Boken kan delas in i tre delar. Den första fokuserar på Sverige och på samerna. Här tar Fur upp Sveriges förutsättningar för att bli en kolonialmakt liksom samerna och deras relation till svenskarna samt hur det gick till när Lappland blev en del av det svenska riket. Den andra delen, bokens huvuddel, handlar om Nya Sverige och om Lenape- och Susquehannockindianerna. Här målas en bild av in-

dianernas liv i samspel med svenskarna upp. Genom en studie dels av jordägandet i kolonin, dels av handeln mellan svenskar och indianer analyseras mötet mellan de olika kulturerna. Den tredje och sista delen skiljer sig från de båda övriga, såväl till omfång – den är betydligt kortare – som metodologiskt. Det handlar här om en jämförelse mellan svenskarnas möten med indianerna respektive samerna.

Fur ser både olikheter och likheter mellan svenskarnas relation till samerna och till indianerna. Gemensamt var att varken samerna eller indianerna någonsin befann sig i någon direkt beroendeställning till svenskarna. Indianerna ville få tillgång till den europeiska handeln och använde svenskarna för att uppnå detta. För att svenskarna skulle kunna bedriva handel lät indianerna dem få tillgång till vissa delar av sitt landområde. Likheter fanns även vad gäller den svenske kungens vilja att sprida den kristna tron och den europeiska civilisationen. Varken samerna eller indianerna visade något större intresse för detta. Indianerna kände heller aldrig någon större samhörighet med den svenska kronan, vilket däremot samerna började göra kring 1680. En annan skillnad gäller följderna av de sjukdomar och den alkoholkultur svenskarna förde med sig. Indianerna drabbades tämligen hårt av båda medan samerna klarade sig betydligt bättre.

Materialet som Fur använder sig av är omfattande och varierat. Det utgörs av allt från officiella rapporter och brev till resedagböcker och redogörelser från missionärer. Det finns dock, framhåller Fur, ett problem med detta material. Så gott som allt skrevs av svenskarna eller andra kolonisationsföretagare. Källorna är således ensidiga och kan därför inte göra rättvisa åt alla aktörer. Fur understryker att detta har påverkat utformningen av hennes bok, vilket är viktigt att ha i åtanke när man läser den. Trots detta anser jag att hon lyckas ge en rättvisande och realistisk bild av både samerna och indianerna utifrån de förutsättningar som källorna ger.

Det finns enligt Fur ingen tidigare forskning om de svensk-indianska förhållandena vilket är orsaken till att tonvikten i hennes bok ligger just där. Tidigare forskning har jämfört Sverige som kolonialmakt med andra europeiska stater. Fur jämför i stället Sverige som kolonialmakt i Nordamerika med hur den svenska staten agerade i Lappland och gör en komparativ studie av inställningen till och behandlingen av samer respektive indianer.

Jämförelsen fungerar emellertid inte så väl som man skulle önska. Förvisso bidrar Fur med ett nytt och spännande perspektiv och jämförelsen mellan synen på och behandlingen av indianer och samer är både relevant och intressant. Problemet uppstår till följd av att fokus i så stor utsträckning ligger på indianerna. Detta resulterar i att den komparativa delen blir en separat liten undersökning och inte en integrerad del av boken.

I mina ögon är detta en viktig bok som belyser en aspekt av den svenska historien som hittills inte är särskilt utforskad. Genom att analysera de möten som ägde rum visar Fur inte bara hur de andra kulturerna såg ut från svensk horisont

utan även i viss mån hur den svenska kulturen uppfattades av indianerna och samerna. Detta bidrar till att sätta in Sveriges historia i en större kontext och ger en ökad förståelse av såväl vår egen kultur som andra kulturer och samhällen.

Med sitt lätta och levande språk väcker Fur läsarens nyfikenhet och viljan att hela tiden fortsätta läsa. Denna bok, vilken ger väldigt mycket kunskap per sida, vänder sig kanske främst till dem som är intresserade av möten mellan olika folk i Amerika och Sverige, men den fungerar även bra som översikt för den som vill veta mer om två av de folkgrupper som Sverige har haft nära kontakt med.

Förhållandena som Fur beskriver är komplexa och det är just det som bidrar till att det blir spännande. I stället för att enbart bygga undersökningen på förhållandet kolonialmakt–koloniserade utgår Fur från det speciella förhållande som fanns mellan indianerna och svenskarna och som präglade det som hände under Nya Sveriges korta historia. Det gör denna bok annorlunda och högst läsvärd.

Victoria Nordström

Åsa Karlsson Sjögren, *Männen, kvinnorna och rösträtten: medborgarskap och representation 1723–1866*, Stockholm: Carlsson, 2006. 239 s.

I denna mycket välskrivna och lättlästa bok behandlar Åsa Karlsson Sjögren kvinnors rösträtt och möjlighet till politisk inflytande i Sverige från 1723 och fram till representationsreformen 1866. Arbetet, som har tillkommit inom ramen för ett större projekt om medborgarrätt och äganderätt 1686–1887, bygger på källmaterial från borgmästar-, rådmans- och riksdagsval men utgör till delar också en syntes utifrån tidigare forskning. Syftet är att utreda om besuttna änkor, som var myndiga i lagens mening, hade rätt och möjlighet att agera politiskt, i vad mån de utnyttjade denna rätt samt vilka hinder som restes.

Änkornas deltagande i borgmästar- och rådmansval ifrågasattes i början av frihetstiden, medan de däremot på grundval av sitt fastighetsägande gavs tillträde till präst- och riksdagsmannavalen. Detta sammanhänge med att de förstnämnda valen kopplades till burskap, från vilket kvinnor successivt uteslöts, medan medverkan i prästvalen var kopplat enbart till ägande och hushållsföreståndarskap utan hänsyn till kön. Fram till 1757 deltog änkor i samtliga riksdagsmannaval där vallängder bevarats, men de var relativt få och använde sig oftast av manliga ombud. Samtidigt som kvinnors möjligheter att medverka i valen i städerna begränsades, vidgades kretsen av valberättigade män. Genom beslut i borgarståndet 1772 utestängdes änkorna från riksdagsvalen, men det finns exempel på att de trots detta uppfördes på vallistorna. Men med representationsreformen 1866 fastslogs att rösträtten till riksdagen var manlig. Däremot hade burgna kvinnor fortsatt tillträde till de kommunala valen.

Karlsson Sjögren tolkar denna valrättens maskulinisering som ett uttryck för en individualiseringsprocess som ledde till en starkare betoning av könet. Denna utveckling löpte parallellt med en förändring av synen på äktenskapet, där fokus försköts från reproduktion och hushållsplikter till makarnas ömsesidiga kärlek och komplementära egenskaper. Även här skedde alltså en individualisering. Under 1800-talet kom frågan om kvinnors tillträde till högre utbildning och därtill kopplade tjänster upp på den politiska agendan. I debatten kopplades detta spörsmål ofta samman med frågan om kvinnlig rösträtt. Kritikerna hävdade att högre bildning för kvinnor utgjorde ett hot mot den religiöst motiverade (lutherska) genusordningen och den allmänna moralen. Försvararna menade att det förhöll sig tvärtom. Samtidigt öppnade kvinnors inträde på den socialpolitiska arenan alternativa vägar till politiskt inflytande.

Undersökning visar alltså hur framväxten av ett nationellt medborgarskap gick hand i hand med utvecklingen av idén om könets särart. Medborgarskap och politiskt inflytande kopplades till maskönet, medan kvinnorna knöts starkare till hemmets allt mer privatiserade sfär. Karlsson Sjögren illustrerar denna sedan länge välbekanta utvecklingsprocess genom att lyfta fram änkornas stegvisa uteslutning från delaktighet i olika typer av val. Men frågan är om denna kvinnogrupp egentligen är representativ för det saken gäller, nämligen politikens maskulinisering. Vad som konkret visas i studien är ju inte hur kvinnor miste makt och inflytande utan hur änkor steg för steg berövades rätten att företräda sin döde make. Dessa änkor agerade alltså *inte i sin egenskap av kvinnor* utan som företrädare för sina döda män; de hade således indirekt en manlig status. En annan viktig punkt som borde ha belysts tydligare är religionens och den lutherska hushållsdoktrins betydelse i sammanhanget. Kanske skulle man rent av kunna se änkornas försvagade ställning som en form av sekularisering! Men dessa små anmärkningar förtar inte värdet av Karlsson Sjögrens intressanta arbete, som från en ny utgångspunkt belyst det komplexa sambandet mellan politiskt inflytande och genus.

Yvonne Maria Werner

Borgarståndets riksdagsprotokoll, 9:1–2: 1746–1747, På riksdagens uppdrag utgivna av Riksdagsförvaltningen genom Börje Bergfeldt, Stockholm: Riksdagsförvaltningen, 2003. 967 s.

Så har utgivningen av borgarståndets riksdagsprotokoll nått riksdagen 1746–1747. Denna för borgerskapet viktiga riksdag med principalatslärans svanesång, debatter om kvinnors rösträtt vid riksdagsmannaval och brännheta diskussioner kring tobaksodling och brännvinsbränning fyller två tätskrivna volymer.

Mycket vill ha mer, kanhända, för denna läsare hade önskat att protokollen

varit utförligare och haft fler bilagor. Utgivningen har, till skillnad från utgåvor från de andra ståndens diskussioner, baserats nästan uteslutande på de renskrivna protokollen. Biträdande redaktören Anders Thoré skriver i inledningen att ståndet självt kraftigt redigerade protokollen i sin renskrivna version, och att renskrifterna är avsevärt kortare än koncepten (s. X–XI). Enligt Thoré är det som utelämnats ”onödiga förklaringar och formuleringar” såsom instämmanden i och kommenterar till tidigare talare och redan fattade beslut, liksom alla kommentarer av moraliserande karaktär. Vidare har ståndet redigerat bort allt som stred mot de formella regler ståndet hade att förhålla sig till i sitt arbete. Jag har full förståelse för de avvägningsproblem som kan uppstå mellan två så skiljaktiga versioner av samma protokoll. För den som läst sådana diskussioner i andra ståndsprotokoll medför dock redaktionens val att arbeta utifrån renskriften att mycket värdefullt material kommit att uteslutas – material som knappast kan definieras som överflödigt. I de andra stånden var formalidiskussioner ofta tillfällen då meningskiljaktigheter uppstod och genom dem framträder klart skönjbara politiska lojaliteter för sentida läsare. Frågan om vem som hade rätt att sända iväg en deputation till de andra stånden eller i vilken ordning man hade rätt att tala var en stor stridsfråga för bönderna vid samma riksdag. Hos adeln syns ständiga diskussioner kring upprepningar som avslöjar naiva och okunniga ledamöter också bland det högsta ståndets ledamöter. Att politisk diskussion ofta hade en starkt moraliserande karaktär under 1700-talet, avseende både personliga insatser och politikens inriktning, framgår av diskussionerna i andra stånd. Säkerligen rådde samma förhållanden inom borgarståndet. Nu valde borgarståndet att redigera bort oenighet i de renskrivna protokollen, vilket kanske inte alltid är till hjälp för sentida forskare.

Utgåvan saknar bilagor till protokollen, vilket är anmärkningsvärt. Olika redaktörer har haft olika principer härvidlag – mest generösa är kanske bondeståndets protokoll med ibland upp till 100 bilagor bestående av memorial och alltid, när dessa stått att finna, ståndets besvär. Men även adelns protokoll, som utgavs under helt andra premisser, inkluderar bilagor såsom riksdagsbeslut och ett eller annat särskilt märkvärdigt memorial som varit under debatt i riksdagen. Här vore ett minimikrav att ha med borgarståndets besvär för den aktuella riksdagen, men även en del av de memorial som lämnats in till ståndet eller extraktprotokoll som sänts till andra stånd eller till Kungl. Maj:t. Börje Bergfeldt har skrivit angående utgivningen av protokollen att nästan hälften av borgarståndets memorial behandlade tjänstetillsättningar, vilket inte är förvånande med tanke på att det var en fråga som drevs konsekvent av ståndet alltifrån frihetstidens början. Argumentationen i enskilda och i principiella fall är av stor vikt för forskningen och det är beklagligt att inte ett representativt urval av dessa har inkluderats i denna utgåva.

Oavsett protokollens användbarhet som historisk källa så kommer de allra flesta användare inte att läsa protokollen i sin helhet utan ta ledning från index,

förteckningar, viktiga datum och så vidare. Borgarståndets sekreterare skrev inte in mellanrubriker när man bytte ämne, vilket förekom i andra stånd, utan texten måste läsas rätt upp och ned. Brukaren är alltså beroende av ett bra index. Här har det uppdelats i personregister, sakregister och ortregister och deras utformning gör användningen av protokollen onödigt tidsödande. Ibland är de också missvisande. Det första problemet är att ort- och sakregister skiljts från varandra. Den som exempelvis är intresserad av magistraten i Stockholm, inte helt oväsentligt vid en riksdag i huvudstaden, måste slå upp *Stockholm* i ortregistret och sedan kontrollera om någon av de 108 sidangivelsen överensstämmer med någon av de 93 under *magistrat*. I utgåvorna av bondeståndets och prästeståndets protokoll är registren sammanförda och liknande principer vid utgivningen hade underlättat för forskaren. Ett annat problem är att inga av posterna i vare sig sak- eller ortregistret har kvalificerats; därav de 83 sidhänvisningarna under *Riksdagsordningen* utan angivande av vilka paragrafer som åsyftas, också detta något som andra protokollsutgåvor bistår med. Vad som döljer sig bakom de 106 hänvisningarna till *lön* kan läsaren bara gissa. Till yttermera visso saknas många uppslagsord i sakregistret, såsom *ceremoniel* (jag gissar att det sorterats under Riksdagsordningen), *riksdagspenningar*, (*riksdags*-)fullmakt (ett ämne kring vilken det enligt Thorés inledning fördes viktiga principdiskussioner), *elektorer*, *talmansmöte*. Alla dessa områden behandlas i protokollen. Ceremonielet vid riksdagens öppnande är för övrigt ovanligt väl beskrivet (s. 74f.) och hade varit värt en post i sakregistret. Inte heller *tjänster/ämbetsställningar* finns med i sakregistret, vilket tycks märkligt med tanke på Bergfeldts uppgift om att det var en så angelägen fråga i ståndet och att alla memorial uteslutits. Brukaren kan således inte med utgångspunkt i registren veta om han eller hon missat något. Återstår alltså att läsa de dryga 900 sidorna, och för den som är intresserad av politikens mindre välputsade sidor finns ju alltid konceptprotokollen på Riksarkivet.

Karin Sennefeldt

Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, Stockholm: Prisma, 2006. 388 s.

Finska kriget 1808–1809 har satt djupa spår i svensk historia. Aldrig någonsin har ett krig inneburit så hårda fredsvillkor och fått sådana följder för Sverige. En tredjedel av rikets territorium och en fjärdedel av dess befolkning förlorades när över 600 års samvaro med Finland upphörde vid undertecknandet av freden med Ryssland i september 1809. Kriget har följaktligen ägnats stor uppmärksamhet inom forskning och litteratur.

Emellertid har ingen tidigare anlagt de perspektiv på händelserna som Umeå-historikern Martin Hårdstedt gjort. Tidigare har fokus ofta varit riktat mot utri-

kes- och inrikespolitiska händelser samt inte minst själva krigföringen. De militära operationerna, enskilda officerares agerande och särskilt slagen har ofta stått i centrum när kriget på olika sätt har beskrivits och analyserats. Hårdstedt har i sitt arbete i stället problematiserat logistiken och studerat hur de arméer som stred i Finland och Västerbotten lyckades försörja sina soldater och hästar. Genom sitt angreppssätt har Hårdstedt flyttat blicken och intresset från själva slagfältet till arméernas kamp för att överleva och lokalbefolkningens betydelse när det gällde att föda, transportera och inkvartera soldaterna. Författaren tar sig också an frågan om varför det blev ett svenskt nederlag i kriget.

Boken inleds med en bakgrund för att sätta in händelserna i ett europeiskt sammanhang. Hårdstedt tar sina utgångspunkter i Napoleonkrigen och de politiska omvälvningar som ägde rum i slutet av 1700- och i början av 1800-talet, och som även kom att dra in Sverige i krigen. En inblick ges också i den svenska krigsmaktens struktur där även den finska armén ingick. De yttre förutsättningarna i Finland, jordbrukets kapacitet, skjutsväsen, vägars beskaffenhet och klimatet, ägnas också uppmärksamhet. Även den ryska armén och dess stridsduglighet behandlas.

Hårdstedt redogör sedan för krigets inledning i februari 1808 och dess förlopp. Detta sker huvudsakligen i kronologisk ordning, men även med vissa tillbakablickar och återkopplingar, eftersom kriget utkämpades på flera fronter samtidigt. Här får läsaren ta del av de viktigaste händelserna, allt från ryssarnas anfall och finska arméns första reträtt under vårvintern 1808 till de avslutande striderna på svensk mark under sensommaren 1809.

Boken är väl empiriskt underbyggd, väl strukturerad och väl skriven. Språket är dessutom lättillgängligt och bereder inte läsaren några större svårigheter. Själva framställningen är av den karaktären som riktar sig till en bred publik, utan att för den skull göra avkall på källkritik och analys. Tvärtom så ägnas en hel del möda åt att analysera händelserna. Faktarutorna, citaten och illustrationerna fyller sin funktion väl och bidrar till att höja läsvärdet. En viss inkonsekvens, sannolikt till följd av framställningssättet, förekommer dock i användandet av fotnoter där det ibland kan vara svårt att avgöra vad som är författarens egna ord och vad som hämtats från andra arbeten.

Hårdstedt tar ett lyckat grepp då han för ned kriget på de stridandes nivå genom att följa ett kompani och att återge ögonvittnesskildringar från dem som var med. Förvisso har en del av dessa skildringar kommit till efter 1808–1809, men det hela ökar förståelsen för hur ett krig i Europas periferi under tidigmodern tid utkämpades.

Den största förtjänsten har dock arbetet i sitt nya förhållningssätt till kriget. Det övergripande temat, som löper som en röd tråd genom boken, är hur de stridande arméerna lyckades försörja sina soldater och hästar. Genom att anlägga detta perspektiv tillför Hårdstedt nya rön till forskningsfältet. Läsaren får veta

att den svenska arméns strategi främst tycks ha varit att inte bli avskuren eller hamna för långt ifrån magasinen med proviant. Att kriget över huvud taget kunde föras berodde på kvinnors brödbakning och böndernas skjutsningar av armén. Vi får också kännedom om att arméns motoffensiv under våren 1808 försenades på grund av brödbakningen, och att ryssarnas reträtt vid samma tid inte i första hand berodde på den svenska arméns framryckning utan på de underhållsproblem som den ryska armén brottades med. För att ge sig i kast med underhållsproblematiken har Hårdstedt med framgång gått på djupet och använt det omfattande källmaterial som beskriver lokalförvaltningens arbete.

Vad man däremot kan vara en smula kritisk till är bokens brist på ryska källor. Eftersom författaren lägger så stor vikt vid underhållets betydelse för krigets utgång, hade det varit intressant med fler skildringar av hur ryssarna beskrivit problemen och hur de gick tillväga för att klara försörjningen. Detta särskilt som Hårdstedt i sina slutsatser hävdar att den ryska armén var bättre på att klara sitt underhåll än vad den svenska var. Till författarens försvar kan emellertid sägas att han själv uppmärksammar bristen på ryskt källmaterial och på bästa sätt försöker hantera detta.

En viktig slutsats som Hårdstedt drar är att det fattades bröd för svenska armén i krigets avgörande skede. Det fanns visserligen bröd och förnödenheter att föda armén men transportorganisationen brast, vilket hämmade krigföringen. Underhållsproblemen ses av författaren som den mest betydande enskilda faktorn när nederlagets orsaker skall analyseras.

Slutomdömet blir att Hårdstedt på ett intresseväckande sätt i sitt arbete har visat hur avgörande för finska krigets utgång lokalbefolkningens förmåga att föda, inkvartera och transportera soldaterna var, och att den synen på krigföring även kan appliceras på andra krig under samma tid.

Mats Hemström

Carola Herberts & Laura Mattsson, *Ephemerer: Zacharias Topelius första tidning 1834–1835*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 689, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2006. 237 s.

Från juli månad år 1834 började en blott 16-årig redaktör i tidningen *Ephemerer* att regelbundet bjuda sina läsare på dikter, lokala nyheter, skvaller, översatta utdrag ur böcker, reflekterande artiklar, sagor, anekdoter, korta teaterstycken, charader och insändare. Tidningsredaktören, som ofta skrev under pseudonymen "Pegassenhielm", blev sedermera en av Finlands mest uppskattade diktare, historiker och tidningsmän. Det var nämligen ingen annan än den unge Helsingforsstudenten Zacharias Topelius.

Tidningsnamnet var ingalunda slumpmässigt valt. I början av 1800-talet gavs i

såväl Sverige som Finland ut en mängd småskrifter av en typ kallad ephemerer eller ephemerider. Förebilden var naturvetenskapens *Ephemero'ptera*, som betyder dagslända. Topelius skrev förresten följande om namnvalet: "Bladets tittel har redan antydtt dess anspråk, nemligen ett lif lika långt som de små insecters hwilka kallas Ephemerer och som inom 24 timmar födas, lefwa, åldras och dö." Nu existerade Topelius *Ephemerer* avsevärt längre än naturens motsvarigheter. År 1837 upphörde utgivningen.

Carola Herberts och Laura Mattssons bok innehåller tidningsnumren från de två första utgivningsåren. Boken inleds med ett allmänt avsnitt om Topelius och bakgrunden till tidningen. Här får läsaren bland annat uppgifter om Topelius' redaktörsarbete under sommar- och julferierna och om läseklubbens sammansättning, huvudsakligen släktingar och vänner. Vidare presenteras Topelius' uppväxt i Nykarleby; hur han sedermera kom till Helsingfors universitet och fick privatundervisning av Johan Ludvig Runeberg. Längst bak i boken finns upplysande kommentarer till varje tidningsnummer, vilket är närmast oundgängligt för läsaren. Här förklaras ord och namn liksom för nutiden svårbegripliga företeelser i tidningstexten.

Berättartonen i *Ephemerer* är allt som oftast lättisam och humoristisk. Ett sådant speglade inslag är de annonser som presenterades med jämna mellanrum. I en annons kan man exempelvis under rubriken "Tillwarataget" läsa: "En hemlighet är uppsnappad wid Åminnet i går afton. Igenfås, emot hederlig wedergällning i kyszar, hos A. Dyrh på Alörn."

Topelius' dikt- och författarkarriär fick som bekant en på många sätt romantisk tematik med kritisk udd riktad mot samtidens rationalism och utilitarism. Överallt i hans diktning och prosa finns romantikens symboliska uppfattning av naturen som en spegling av människovärlden. Det romantiska perspektivet är också uppenbart i *Ephemerer*. I artikelserien "Om andewerldens förhållande till sinnewerlden" inspirerades han exempelvis av Erik Gustaf Geijer. Här kritiserades rationalismens och utilitarismens ifrågasättande av sambandet mellan sinne- och andewerlden. Topelius underströk att "Förnuftet" inte kan inse att en sådan förbindelse är möjlig. Det finns helt enkelt så mycket som utspelas inför våra ögon som sinnena uppfattar, men som förnuftet inte begriper.

En väsentlig del av Zacharias Topelius' diktning hade en religiös inriktning. Det var knappast en tillfällighet att Topelius under sitt författarliv skrev en mängd psalmer och dessutom var ledamot i flera psalmbokskommittéer. Den religiösa utgångspunkten är också skönjbar i *Ephemerers* innehåll. I ett nummer tar han bland annat upp Johann Elert Bodes "Fragmenter om Werldssystemet". Här klargörs att det inte finns någon plats på jorden eller i universum som inte utvisar "Guds förherrligande". Gud är den "ewiga kärleken och hwilken enligt alla betraktelser skapat werlden med alla dess delar och derigenom berett sig alltings ouphörliga dyrkan".

Vad gäller ett annat av Zacharias Topelius dominerande diktar- och författarämnen, nationalismen och patriotismen, är det inte självklart närvarande i *Ephemerer*. Visst bär artiklarna om sjösättningen av skeppet "Furst Mensjikov", om den ryska censurlagstiftningen och om det "tappra ryska jägarkompaniets" uttåg ur Caropolis (Nykärlaby) spår av en finsk nationalism; men uttalade finska nationalistiska markeringar lyser med sin frånvaro. Säkert kan det relativt ljumma nationella intresset förklaras av att den finska nationalistiska och fennomanska rörelsen, med politisk inriktning, ännu inte hade slagit igenom på allvar. Därtill fanns förmodligen också en viss skräck för den genomträngande ryska censurapparaten. Här kunde utgivarna Herberts och Mattsson ytterligare ha diskuterat och förklarat det politiska läget och Finlands förhållande till Ryssland under 1830-talet.

En anmärkningsvärd och intressant politisk markering som den unge Topelius gjorde handlade om den "allmänna opinionens" framfart i samtiden, en retorisk figur som de flesta av samtidens moderna publicister och politiker hänvisade till. Topelius menade att det var ett oriktigt uppfattat mode att inte vilja strida mot strömmen. Detta mode hade överallt i den civiliserade världen "nedslagit sina bopålar i hvardagsmänniskans själ". Ingenting var lättare än att förblindas av en falsk "men allmän opinion". Det fordrades "själskraft för att icke bortföras af strömmen".

Det är onekligen en glädje för "själskraften" att med hjälp av Carola Herberts och Laura Mattsson uppleva och försöka förstå den unge Zacharias Topelius' inställning till sin omvärld. Det man framför allt slås av är hur tydligt vissa återkommande teman i hans författarliv förekom redan i ung ålder. Utgivandet av *Ephemerer* var utan tvekan en imponerande och lovande författarstart för den sedermera så hyllade och omsusade nationalskalden.

Henrik Edgren

Björn Forsén & Erkki Sironen (red.), *Det svunna Grekland: finska reseskildringar från tiden före massturismen*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 683, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2006. 328 s.

Dagens turism har blivit en allt viktigare ingrediens i vår förståelse för hur det förflutna kan brukas och förstås. Tidigare handlade det om en turism för samhällets överhet, något som uttrycktes tydligt vid den Svenska turistföreningens bildande, liksom för dess internationella förebilder. Det som i dag skulle kunna inbegripas i begreppet turism kunde då gälla bildningsresor och pilgrimsfärder. Från och med tiden kring förra sekelskiftet möjliggjordes också ett slags turistisk verksamhet i samband med tävlingsidrottens internationella genomslag. Det var en turism som låg mycket nära de nationella projekten, där inte minst den akademiska ungdomen skulle införlivas. "Känn ditt land" var devisen för den Svenska

turistföreningen. Naturmiljön, och då främst fjällvärlden, var det förnämsta resmålet både i Sverige och för motsvarande organisationer i exempelvis Storbritannien och Frankrike. Att resa blev på så vis en viktig beståndsdel för såväl identifikation som identitetsbildande. I dag är turistandet mer en massföreteelse, både internationellt och nationellt, även om klasstillhörighet fortfarande spelar stor roll. Det är ännu i dag inte alla förunnat att utnyttja semesterledighet för turistisk verksamhet utanför närområdet. Förvånansvärt lite har skrivits om detta i ett historiskt perspektiv.

Av denna anledning välkomnas antologin *Det svunna Grekland*, under redaktion av historikern Björn Forsén och litteraturvetaren Erkki Sironen, som behandlar den finska turismen till Grekland före charterresornas tillkomst. Den behandlar den turism som var möjlig för samhällets överhet före dagens massturism. På så vis illustrerar den på ett bra sätt resandets villkor, problem och förutsättningar i en tidig kontext. Grekland som resmål är i detta sammanhang särskilt intressant då det handlade om ett ibland problematiskt möte mellan besökarens uppfattning om ett antikt kulturarv och upplevelsen av ett mer nutida grekiskt samhälle – bilder som inte alltid sammanföll. För tidiga finländska besökare accentuerades detta dessutom då paralleller mellan den grekiska frigörelsen från det ottomanska imperiet kunde tänkas finnas med den finländska frigörelseprocessen från Tsarrysland.

Antologins syfte är att beskriva hur ”finländska resenärer uppfattade det vardagliga livet, omgivningen och naturen i Grekland”. Så till vida uppfylls syftet mer än väl. Läsaren får veta hur dåtidens resenärer i detalj upplevde resandet och dess vedermödor. Detta understryks av de många citat som lämnas från resedagböcker och liknande material. I det avseendet är antologin en guldgruva för kunskap om dessa finska resenärers upplevelser av Grekland.

När det gäller turismen och dess kopplingar till identifikation och identitetsbildning lämnar däremot antologin en del övrigt att önska. Från ett svenskt perspektiv vet vi idag att dalahästar och Kalles kaviar är markörer för en svensk tillhörighet, något som måste kombineras med upplevelser av det annorlunda, som till exempel en annan kultur eller Akropolis antika artefakter. Här saknas alltså en mer djupgående problematisering kring frågor om vad resandet ytterst betyder. Redan i inledningen beklagas dessutom, helt riktigt, att genusaspekter saknas i antologin. Det är resandet i sig och resmålet Grekland (inklusive vägen dit) som står i centrum, inte dess betydelse för värdar och besökare.

Överlag saknas en intressant problematisering av reseskildringarna. Ett av få undantag utgörs av litteraturvetaren Jussi Willmans diskussion om författaren och journalisten Eino Railos resa till Grekland. Här diskuteras resandets problematik utifrån en diskussion om identitet och identifikation i en historisk kontext. Mötet mellan grekisk mytologi, nutid och det annorlunda österlandet görs centralt. Diskussion om Railos relation till 1920-talets rasbiologi är intressant, då det

så kallade österlandet kontrasteras mot det förment civiliserade Väst. Mitt emellan dessa ytterligheter ställs det dåtida grekiska samhället, som inrymmer bägge dessa aspekter.

Vad betyder mötet med ett annorlunda, ett *Dem*, för identitets- och identifikationsprocesserna? Genom denna fråga blir resandet ett vetenskapligt problem och någonting mer än bara i sig. Detta är någonting som i än högre grad borde uppmärksammas både i denna antologi och i historisk forskning i allmänhet.

Lars Kvarnström

Alf R. Jacobsen, *Scharnhorst: ett slagskepps undergång*, Stockholm: Natur och Kultur, 2006. 283 s.

Alf R. Jacobsen, *Dödligt angrepp: miniubåtsräden mot slagskeppet Tirpitz*, Stockholm: Natur och Kultur, 2005. 283 s.

Mikael Tamelander & Niklas Zetterling, *Slagskeppet Tirpitz: kampen om Norra Ishavet*, Stockholm: Norstedts, 2006. 364 s.

I slutet av mars 1943 anslöt sig det tyska slagskeppet Scharnhorst till Tirpitz, sin större medsyster inom den tyska marinen, som låg i Trondheim tillsammans med den tunga kryssaren Lützow. Denna mycket betydande örlogsstyrka förflyttades därefter till Kåfjord, ungefär halvvägs mellan Tromsø och Nordkap. Härifrån utgjorde de ett svårt hot mot de allierades viktiga konvojer till Arkangelsk och Murmansk. Samtidigt kunde de företa raider ut i Atlanten och sänka motståndarnas handelstonnage mellan Nordamerika och Storbritannien. Härmed band de tyska pansarkolosserna ett stort antal brittiska örlogsmän, vilka hade behövts bättre på annat håll. Både flyg och flotta sattes därför in i en rad försök att komma åt de tyska fartygen. Om detta – liksom om Tirpitz systerfartyg Bismarcks dramatiska undergång i maj 1941 – har det utgivits flera nya verk under senare år.

Scharnhorsts ödestimma kom annandag jul 1943 då hon mötte och sänktes av en överlägsen brittisk flottstyrka utanför Nordkap. Av besättningen på 1 986 man överlevde bara 36. I sin bok skildrar den norske journalisten och TV-programledaren Alf R. Jacobsen det dramatiska slutet med inlevelse. Han är väl påläst och skildringen bygger delvis på intervjuer med överlevande och ger därmed ett bra exempel på värdet av *oral history*. Några egentliga nyheter presenteras inte men boken får ändå anses väl fylla en plats bland redovisningarna av andra världskrigets sjödrabbningar. Striden utanför Nordkap kan samtidigt beskrivas som en av de sista renodlade duellerna mellan slagskepp. I realiteten höll ju dessas tid på att rinna ut till förmån för hangarfartygen. Denna utveckling hade demonstrerats tydligt genom Japans anfall mot Pearl Harbor i december 1941. Där hade merpar-

ten av USA:s slagskepp sänkts eller satts ur stridbart skick för en längre tid. Men tack vare att inga amerikanska hangarfartyg skadats kunde USA ändå ta upp kampen och förvånande snabbt erövra sjöherraväldet i Stilla havet.

Tirpitz klarade sig längre än Scharnhorst även om tre brittiska miniubåtar redan i september 1943 hade forcerat minfält och torpednät runt henne. Två av dem lyckades placera sprängladdningar vid slagskeppets köl och därmed försätta det ur spel för en längre period. Den tredje ubåten försvann dock spårlöst liksom dess besättning. Jacobsen skildrar både attacken 1943 och de olika försök som gjorts under åren i syfte att finna den saknade ubåten. Denna dubbla ambition medför dock att boken fått en konstig struktur med ideliga – och störande – kast mellan då och nu. I längden blir också alla detaljer om det fruktlösa letandet på fjordbotten tröttnande. På minussidan måste vidare sättas en i några fall mindre lyckad översättning. Sålunda betyder faktiskt norskans "anledning" närmast "tillfälle" eller "möjlighet" på svenska!

Detta problem möter inte läsaren av radarparet Tamelander och Zetterlings bok om Tirpitz, som är en mer helgjuten produkt. Men så är författarna väl etablerade som militärhistoriker med flera böcker om andra världskriget bakom sig och en nära anknytning till Försvarshögskolan. Verket är en mönstergill redovisning av slagskeppets öden fram till att brittiska Lancasterbombare utdelade dödsstöten den 12 november 1944 mot fartyget som låg vid Kvalöya nära Tromsø. Vad som framför allt gör deras bok särskilt värdefull är att den inte bara skildrar detta fartygs öden utan att den samtidigt redovisar hela det utdragna enviget om Norra ishavet. De allierade konvojerna utgjorde något av en livlina för den ryska krigföringen och fraktade omfattande mängder krigsmateriel – inte minst sprängämnen, lastbilar, stridsvagnar och flygplan – till de sovjetiska styrkorna. Transporterna och krigföringen underlättades förstas inte av att detta är en region med extremt hårda klimatförhållanden med is, stormar, kyla och – under vintertid – nästan ständigt mörker.

De båda Tirpitzböckerna är väl dokumenterade med notapparater och utförliga listor med referenslitteratur. Föga överraskande uppräknas en hel rad tyska och brittiska studier som givetvis måste tillmätas särskilt värde i sammanhanget. Men där återfinns exempelvis också fransmannen (!) Léonce Paillards klassiska *Coulez le Tirpitz!*, publicerad redan 1965 och översatt till andra språk och framför allt utgiven i upprepade engelska utgåvor.

Det är frestande att spekulera i vad som ligger bakom det på senare år så påtagligt ökade svenska intresset för krigshistoria. Inte minst den mycket framgångsrika bokklubben Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek har medverkat till detta genom att aktivt sprida kunskap om sådan litteratur och även initiera viss utgivning. Kanske Sovjetunionens sammanbrott – och därmed också bortfallet av det ständigt närvarande hotet att det kalla kriget skulle bytas mot ett hett – har medfört att vi tillåter oss ett mera avslappnat förhållningssätt till krigsskildringar.

Redan genom sitt innehåll kännetecknas sådana berättelser dessutom vanligen av en medryckande, rent dramaturgisk form som lockar till läsning. Risken är då uppenbar att de rent narrativa inslagen tillåts ta överhanden på bekostnad av det ordentligt källmässigt förankrade. Givetvis ökar frestelsen för författaren att göra sådana ytterskär när verken avser något så spektakulärt som ett par av världshistoriens största och starkast bestyckade örlogsfartyg. Såvitt jag kan finna har upphovsmännen till de här anmälda tre böckerna inte fallit i den fällan.

Bo G. Hall

Victor Klemperer, *LTI – Tredje rikets språk: en filologs anteckningsbok*, Mediehistoriskt bibliotek 3, Munkedal: Glänta produktion, 2006. 368 s.

Den bok som här skall recenseras är en klassiker. Victor Klemperers *LTI: Notizbuch eines Philologen* kom ut redan 1947 och har sedan dess varit en inspiration för de forskare som analyserat språk och ideologi i Tredje riket. Denna viktiga bok har nu kommit i en väl genomförd svensk översättning av Tommy Andersson med ett förord av Charlotta Brylla och Otto Fischer.

Victor Klemperer (1881–1960) var professor i romanska språk vid tekniska högskolan i Dresden. Han var av judisk börd, men konverterad till protestantismen och gift med en ickejudisk kvinna. Med stöd av de så kallade arierparagraferna som förbjöd judar i tysk statstjänst fräntogs Klemperer sin professur och det var endast det faktum att han var gift med en "arier" som gjorde att han undgick deportation och i stället tvingades att utföra tvångsarbete inom industrin. Han började under denna tid att föra anteckningar om förändringarna i språk och språkbruk efter det nationalsocialistiska maktövertagandet. Begreppet *LTI* (*Lingua Tertii Imperii*) var Klemperers arbetsnamn för projektet och samtidigt en parodi på den stora mängd förkortningar som den nationalsocialistiska diktaturen etablerade i tyska språket.

LTI kan därför läsas som en ögonvitnesskildring, eller snarare öronvitnesskildring, av språket och dess transformation i Tredje riket. Boken är en essäsamling snarare än en systematisk undersökning, vilket inte är så underligt med tanke på att Klemperer som jude inte hade fri tillgång till radio och andra media. I materialväg fick han nöja sig med dels det han kunde snappa upp från radion – som naturligtvis stod på den "ariska" avdelningen på det företag dit Klemperer var tvångskommenderad – dels det han kunde läsa i de för honom godkända tidningarna och i de böcker som hans "ariska" fru lånade åt honom på biblioteken. Till detta kom även de förändringar i vardagsspråket som var ett resultat av det officiella språkbruket. När det gäller det sistnämnda är Klemperer en mycket skarpsinnig iakttagare som noterar och analyserar hur små betydelseförskjut-

ningar äger rum i det vardagliga talet under inflytande av den nazistiska terminologi som användes flitigt i både tidningar och radio. Särskilt propagandaministerns Joseph Goebbels radiotal får i boken ofta agera exempel på hur nya ord etableras och hur gamla ord får en ny eller lätt förändrad betydelse. Just analyserna av vardagligt tal gör att Klemperers texter på ett lättåskådligt sätt visar hur vardagsspråket långsamt förändrades under denna påverkan. I kapitlet "System och organisation" behandlar han till exempel hur man i nationalsocialistiskt språkbruk belägger ordet "system" med en negativ klang. Ordet reserveras för någonting som ses som onaturligt och konstruerat, Klemperers exempel är "Weimarrepublikens politiska system" som ju av nationalsocialisterna sågs som någonting som var främmande för det tyska folkets "väsen". Det tyska ordet *wesensfremd* är även det ett typiskt ord inom nationalsocialistisk retorik. Inom LTI ses "organisation", i motsats till "system", som någonting naturligt framvuxet, organiskt i ordets rätta bemärkelse. Av etableringen av ordet organisation och det tillhörande verbet organisera följer sedan att människor börjar organisera allt möjligt i sin vardag. Klemperer berättar till exempel om en bilmekaniker som efter avslutat arbete på en trasig förgasare säger "det där organiserade jag väl bra!", och när Klemperer konstaterar att han själv senast dagen före ville "organisera fram lite tobak" (s. 140) är detta ett av många bra exempel på att LTI genom sin ständiga närvaro påverkade språk och tänkande även hos nazismens motståndare och offer.

På ett mer allmänt plan är det just analysen av denna växelverkan mellan språk och tänkande som gör denna filologs anteckningsbok till en klassiker. Klemperer presenterar som sagt inte en systematisk analys av ett fenomen utan snarare små inblickar i och utsnitt ur en större och mer omfattande språklig omvandling. Den essäliknande formen har fördelen att varje kapitel får en klar poäng vilket gör det enkelt att ta till sig och applicera det som Klemperer beskriver på andra typer av språkanvändning. Hans reflektioner över superlativens roll inom LTI skulle till exempel kunna användas för att analysera politisk retorik i allmänhet och krigsretorik i synnerhet. Det var inte bara i det nationalsocialistiska Tyskland som krigskommunikéerna rapporterade ett "ofattbart antal" stupade fiendesoldater, där det talades om en "evig vakthållning", ett "evigt rike" och där ord som "värld" och "total" användes som förstärkande prefix – Ryssland var en "världsfiance", Japan en "världsmakt". Den frekventa användningen av superlativet "total", som i det "totala kriget", sipprade även den ned i vardagsspråket. Klemperer ger exempel på "den totala undervisningssituationen" i en flickskola och en annons för "det totala brädspelet" (s. 26g).

Språket är både föremål för Klemperers analys och samtidigt hans analysinstrument, vilket gör *LTI* extremt bunden till det tyska språket. För den svenske läsaren som saknar kunskaper i tyska kommer därför ohjälpligen vissa språkliga associationer att gå förlorade. Översättaren har valt att ta med de ord som är viktiga för Klemperers analys i original och sätta dem inom hakparentes, vilket är en lyckad

lösning som i många fall ger resonemanget en nödvändig bakgrund. Ett begrepps mer associativa betydelse kan dock aldrig framgå enbart direkt av ordet. Utan kunskaper i tyska och helst förtrogenhet med texter producerade under den nationalsocialistiska diktaturen går alltså de implikationer som vissa ord innehåller förlorade. "Stortysk" ger helt enkelt inte samma associationer till en specifikt tysk chauvinism som ordet *deutschtaumelnd*, och *Sippenforschung* har en mer högtidlig klang med associationer till "ätt" och "anor" än det svenska "Släktforskning".

I sammanhanget är dock denna anmärkning relativt oviktig. Även i sin svenska språkdräkt är Klemperers bok ytterst läsvärd och tankeväckande. Just eftersom den åskådliggör hur makt över det officiella språket kan förändra människornas tankevärld borde den läsas av många – inte bara av dem som intresserar sig för nationalsocialismen, utan även av andra som intresserar sig för förhållandet mellan ideologi, språk och den makt över sinnen som makten över språket ger.

Andreas Åkerlund

Othmar Plöckinger, *Geschichte eines Buches: Adolf Hitlers "Mein Kampf"*, München: Oldenbourg, 2006. 632 s.

Redan i inledningen till Othmar Plöckingers studie över *Mein Kampf* framkommer att författaren har ett klart och tydligt syfte med sin bok. Han vill korrigera den, som han menar, vanliga missuppfattningen inom tysk forskning att *Mein Kampf*, trots höga upplagor, aldrig lästes i någon större utsträckning under Tredje rikets existens. Han vill, som han skriver i inledningen, pröva och revidera hittills vanligt förekommande åsikter om bokens tillkomst, publikations- och receptionshistoria. För att kunna revidera bilden av en "oläst bestseller" har Plöckinger bearbetat uppgifter från sammanlagt ungefär 1 850 arkiv, bibliotek och andra officiella inrättningar samt privatpersoner. Trots att han i de flesta av alla dessa inrättningar endast sökt information om en enda bok, dess införskaffande, utlåningsfrekvens och existerande exemplar, är det ett imponerande arbete att först samla in och sedan sammanställa all data. Detta är både en styrka och en svaghet hos Plöckingers bok. Materialmängden gör att den först och främst har encyklopedisk karaktär, där presentationen av materialet ofta går före en mer ingående analys.

Boken är indelad i tre delar som i tur och ordning behandlar *Mein Kampfs* tillkomst, de olika utgåvorna samt receptionen. Den sistnämnda delen är den absolut längsta och utgör ungefär två tredjedelar av hela boken. I den första delen beskriver Plöckinger ingående Hitlers arbete med författandet. Med utgångspunkt i vissa förarbeten som skrevs under åren 1922–1923 rekonstruerar han dess tillkomst under fängelsetiden på fästningen Landsberg och beskriver i detalj

de olika misslyckade försök som görs att få manuskriptet publicerat. I denna första del bevisar även Plöckinger på ett övertygande sätt att Hitler skrev sin bok själv, och att de spekulationer som finns om att han skulle ha dikterat boken för till exempel Rudolf Hess eller Emil Maurice är grundlösa.

Den andra och kortaste delen i boken är en minutiös genomgång av de olika upplagorna av *Mein Kampf*. Vill man exempelvis veta i hur många exemplar boken trycktes år 1938, när de första översättningarna gavs ut i respektive land eller hur många exemplar av *Mein Kampf* i blindskrift som tillverkades, kan man alltså se efter hos Plöckinger.

Den receptionshistoriska genomgången är bokens mest problematiska del. Här tar Plöckinger ett helhetsgrepp och går i brett anlagda, men samtidigt detaljerade undersökningar igenom hur *Mein Kampf* togs emot av olika grupperingar i det tyska samhället. I kapitel efter kapitel beskrivs reaktioner från statlig sida, i pressen, från kristna och judiska organisationer, från grupper med en mer högerextrem eller nationalistisk världsåskådning av "völkisch" snitt och från de politiska partierna. Därutöver finns kapitel om receptionen i USA, Storbritannien, Sovjetunionen, Frankrike och Österrike.

De intressantaste kapitlen i denna del är dock de som behandlar åren efter maktövertagandet. Här beskrivs hur *Mein Kampf* etablerades som symbol för det nya Tyskland, hur den blev nationalsocialisternas "Bibel" och därmed höjd över all kritik. Intressant är också de ansträngningar som gjordes för att sprida boken. De lokala NSDAP-grupperingarna utövade tryck på biblioteken, vilket ledde till att *Mein Kampf* under åren efter 1933 oftast stod högst upp på bibliotekens inköpslistor. Under en period gavs den även bort som bröllopsgåva till nygifta, innan denna praxis blev för dyr för lokalpolitikerna.

Däremot lyckas inte Plöckinger på ett övertygande sätt krossa myten om *Mein Kampf* som en "oläst bestseller". Reception i press, inom partitoppar och bland samhällets ledande personer i är i och för sig intressant, men det handlar fortfarande bara om den skrivande elitens reception. Att höga politiska funktionärer, journalister och författare läste och kommenterade *Mein Kampf* är inte överraskande och de kan knappast ses som representanter för befolkningen i stort. För att kunna bevisa sin tes skulle Plöckinger behövt ett större kvantitativt material, som tyvärr lyser med sin frånvaro. På ett enda ställe i denna tredje del bygger Plöckinger sin argumentation på kvantitativa data som skulle kunna säga någonting om bokens mottagande i den majoritet av befolkningen som inte skrev böcker eller tidningsartiklar. Det handlar i detta fall om utlåningsfrekvensen från fyra offentliga bibliotek, vilket man nog måste beskriva som ett rätt tunt statistiskt underlag. Det låga antalet är inte ett medvetet val från författarens sida, utan beror på att det knappt finns utlåningsstatistik för tiden före 1945. Att underlaget är i tunnaste laget har inte undgått Plöckinger och han påpekar själv att materialet skall tolkas försiktigt (s. 425).

Det svaga statistiska underlaget undergräver bokens huvudsyfte. Något övertygande bevis för att *Mein Kampf* lästes i de breda folklagren är denna statistik i vilket fall inte. Frågan om och i vilken utsträckning Hitlers verk lästes och recipierades av genomsnittsmedborgaren i det nationalsocialistiska Tyskland är alltså, trots Plöckingers stora arbete, fortfarande en öppen fråga.

Andreas Åkerlund

Alan Wood, *Stalin and Stalinism*, Lancaster Pamphlets (andra upplagan), London & New York: Routledge, 2005. 105 s.

Bland läroböcker i historia här i landet intar de brittiska en särställning. Engelsmännen har lyckats göra goda kortfattade hjälpmedel med tonvikt på den allmänna historien. Lancaster Pamphlets, som ges ut av välkända förlaget Routledge, är hjälpmedel för avancerade studenter – det vill säga blivande doktorander – och står inte tillbaka för serien Very Short Introductions utgiven av Oxford University Press. Till skillnad från de renommerade utgåvorna av The Cambridge Companion är dessa inledningsböcker skrivna av en enda författare. Dennes föregående verk och undervisningserfarenhet borgar för kvalitén. Alan Woods lärobok fortsätter och fullbordar sålunda hans *Origins of the Russian revolution 1861–1917* i samma serie. Boken är försedd med förslag till vidare läsning, biografiska och terminologiska förklaringar, kronologisk tabell samt index. Dispositionen följer Stalins karriär: efter de historiska ramarna, får vi följa revolutionären, generalsekreteraren, den totalitära diktatorn, den militära ledaren, den kalla krigaren och slutligen uppdelningen av hans dödsbo.

I sin allmänna inställning delar Wood den rimliga åsikten, att de samhöriga fenomen Stalin och stalinismen är nödvändiga för att förstå 1900-talets både ryska och globala omstörtningar (förordet till upplagan 1994) såväl som den pågående utvecklingen i Putins Ryssland (förordet till den nya upplagan). Förespråkare av denna syn (vilka är talrika både i väst och i öst) tillmäter Stalin den centrala platsen i kommunismens uppsving och fall. Stalinismen är enligt Wood en ekonomisk, social och politisk helhet och mekanismen för dess funktion är skapt av Stalin. Stalinismens huvuddrag utgör: 1) en kommandoekonomi med tonvikt på den tunga industrin; 2) kulten, den gränslösa glorifieringen av ledarens person, 3) den utpräglade polisstaten, maktutövningen genom terror; 4) ett samhälle i ständigt mobiliseringsstillstånd; 5) en kämpande, stridlysten och storrysk nationalism. Trots att det finns flera versioner av samma system utanför Sovjetunionen anser Wood den stalinska modellen vara unik (s. 69–74).

Woods skiss av den sovjetiska utvecklingen före, under och efter Stalin (avstaliniseringen) är livfull, lättillgänglig och lämplig till förberedelsen av tentamina.

Vissa anmärkningar torde dock vara nyttiga. Wood berättar utmärkt, dock förklarar han för lite. Varför tog Stalins diktatur denna arkaiska form à la tsar Ivan den förskräcklige? Två faktorer borde beaktas. Den första var global. De så kallade socialistiska revolutionerna under 1900-talet, med början i oktoberrevolutionen, gav makten åt de förfördelade och obildade skikten, bestående i huvudsak av människor med bondementalitet. Den ursprungliga, intellektuella partiledningen var för liten, tunn och bräcklig. Då partierna blev maktägande fylldes de av karriärister som uppmuntrades ovanifrån. Därför föll det regerande skiktets kultur-nivå drastiskt, särskilt i länder från före detta ryska riket och i länder som Mongoliet, Albanien, Bulgarien, Rumänien, Kina, Nordkorea, Kambodja och Etiopien. I stället för den välkända trotskistiska tesen om ett byråkratins välde bör stalinismen under Stalin, och än hellre under Mao, betraktas som den före detta underklassens direkta styre där sekelgammalt klasshat fick fritt och avskyvärt utlopp.

Den andra omständigheten var säreget sovjetisk. De omtalade nya partikadaverna utan kultur och uppfostran stödde Stalin mot den högfärdige Trotskij, och till och med mot den sympatiske Bucharin. Dessa den första generationens stalinister blev beordrade att kollektivera bönderna på det värsta möjliga, grymmaste och mest brottsliga sätt, särskilt i landets södra delar (Ukraina, Donområdet). Partikadavernas missnöje kom till uttryck under den 17:e partikongressen i början av 1934, dock inte offentligt – detta var redan omöjligt – men under de hemliga valen till Centralkommittén. Valbulletinen visade en betydande opposition mot just Stalin. Dessa osignerade bulletiner försvann därefter och undersöktes av de lokala polismyndigheterna i syfte att identifiera de delegater vilka strukit Stalins namn. Därför blev den absoluta majoriteten inte bara i den nyvalda Centralkommittén, men bland delegaterna till själva kongressen häktade under den stora terrorn. Dessa före detta stalinister, inte före detta kända oppositionella eller före detta kulaker, utgjorde terrorns dolda viktigaste skottavla. Genom massavrättningar befriade sig Stalin och hans "bundsförvanter" i politbyrån från denna anonyma sista opposition och hämnades på de före detta stalinisterna, vilka för sent insåg sin fatala felräkning.

I övrigt räcker det med några viktigare rättelser rörande teknikaliteter: Stalin ställde sig i spetsen för regeringen i maj 1941, direkt före det tyska anfallet, och inte 1940 (s. XIX). Den så kallade Leningradaffären – massakern på stadens partiledare – påbörjades 1949, inte 1948. Malenkov ledde förvisso massakern i Leningrad, dock stod han aldrig i spetsen för partiet där (s. XX, 66). Våren 1917, efter den så kallade februarirevolutionen, var det L. B. Kamenev som redigerade partiets huvudorgan *Pravda* i en gentemot den provisoriska regeringen försonlig anda. Stalin kom från Sibirien med Kamenev i följe, medan Zinovjev anlände från Schweiz tillsammans med Lenin och stödde dennes nya taktik (s. 17). Under det första världskriget tillhörde just den landsflyktige Lenin de få revolutionära de-

faitisterna bland bolsjevikerna – han var övertygad om att Tsarrysslands nederlag i kriget vore det minst onda (s 20). Det stämmer att under den stora terrorn blev också de flesta partiledarna i de icke-ryska sovjetrepublikerna häktade och avrättade (särskilt i Ukraina), dock ersattes de inte av etniska ryssar (s. 42f.). Ryssarna intog inflytelserika poster, om än formellt av andra rangen, i de icke-ryska republikerna. Trots åderlåtningen fanns gott om kadrer åt Stalin bland både ryska och "nationella". I motsats till den gängse åsikten bland västliga historiker och en del postsovjetiska ryska journalister förskonades den överväldigande majoriteten av före detta sovjetiska krigsfångar från Gulag, men de diskriminerades på andra sätt: de förvägrades de förmåner och utmärkelser som tilldelades krigsveteraner, och de hindrades i sina karriärer (s. 59). Slutligen en sak till: Stalin kallades generalsekreterare i partiet endast under perioden 1922–1934. Efter den 17:e partikongressen benämndes han blott sekreterare – den formella eftergiften till hans hemliga kritiker!

Aleksander Kan

Wilhelm Agrell, *Skuggor runt Raoul Wallenberg: uppdrag i Ungern 1943–1945*, Lund: Historiska Media, 2006. 296 s.

När man får boken med den kända bilden av Wallenberg i uniform på omslaget i handen, tror man att boken skall handla om honom. Kanske skall vi föras närmare en lösning av hans mystiska öde. Jag har själv tidigare sökt besvara frågan varför ryssarna tog Raoul Wallenberg och öppnade med spänning boken.¹ Recensionen kommer därför att handla förhållandevis mer om Wallenberg än om själva boken, eftersom den först i slutet kommer in på Wallenberg. Inledningen redogör för tidigare påståenden om att Wallenberg var amerikansk spion, men Wallenbergs namn återkommer därefter först på sidan 172. Fram till dess handlar det om "skuggor", men de befinner sig på ganska långt avstånd från Wallenberg.

Skuggorna är de olika underrättelsetjänsterna och deras agenter. Läsaren får en välskriven och bred framställning om underrättelsetjänsterna under andra världskriget, men med en mängd namn och förkortningar. Författaren underlättar dock på ett utmärkt sätt för läsaren med rollförteckning, tablåer över de olika organisationerna och förkortningslista. Agrell är en kännare på detta område och framställningen är baserad på ett brett källmaterial från ett stort antal länder. War Refugee Board (WRB), den amerikanska krigsflyktingbyrån, beskrivs. Den upprättades av Roosevelt i slutet av kriget för att hjälpa judar och andra förföljda i den av tyskarna fortfarande kontrollerade delen av Europa. Det var WRB som sände Raoul Wallenberg till Ungern under täckmantel av svensk diplomat. WRB

1. Bernt Schiller, *Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg*, Stockholm 1991.

betraktades med misstro av amerikanska UD och sågs som en främmande fågel av underrättelseorganen även om den bidrog med information och kontakter. Wallenbergs uppdrag var, enligt Agrell, den enda egentligen framgång WRB hade. I samarbetet mellan den amerikanska och den brittiska underrättelsetjänsten ingick en hel del lurpassande, medan samarbetet med den sovjetiska, som blev allierad när Hitler angrep sin tidigare bundsförvant, var ett rent sken. Spelet mellan de olika hemliga organisationerna med koncentration till Stockholm och hur det påverkades av krigskonjunkturen, kunde ha blivit huvudämnet för framställningen.

I mitten av boken kommer Agrell in på Ungern och söker klarlägga de svenska underrättelsekällorna där. Agrell slår fast att den västallierade sidan öppet delgav sina sovjetiska allierade uppgifter om agentnät etcetera. Detsamma gällde WRB:s verksamhet, som jag själv tidigare visat. Dessutom hade sovjetagenter infiltrerat de västliga underrättelsetjänsterna. Dessa förhållanden hade en direkt bäring på Wallenbergs situation när han påträffades av ryssarna och NKVD ville låta honom försvinna. I Stockholm var den ungerske flyktingen Vilmos Böhm, som varit involverad i Wallenbergs utsändande, anställd vid brittiska Press Reading Bureau. Han överbringade till svenska UD den falska uppgiften att Wallenberg mördats av Gestapoagenter i Budapest. Böhm "framstod som handlande på sovjetiskt uppdrag. Man utnyttjade honom för att fästa UD:s uppmärksamhet på det villospår som NKVD lagt ut", skrev jag 1991. Sedan dess har Agrell i sin bok *Venona* 2003 placerat in Böhm i det sovjetiska agentnätet. För detta blev han stämd i ett tryckfrihetsmål för att ha smutsat Böhms minne, men frikändes.

I det näst sista kapitlet kommer Agrell in på frågan om varför ryssarna tog Wallenberg. Liksom andra före honom jämför han med ryssarnas behandling av de två schweiziska diplomaterna Feller och Meier, som till skillnad från Wallenberg släpptes efter ett år i rysk fångenskap. Den officiella svenska utredningen från 2001 intresserar sig bara för att jämföra utrikesförvaltningarnas agerande och missar möjligheten att förstå varför Wallenberg tillfångatogs genom att jämföra fallen sedda ur sovjetiskt perspektiv. Agrell ställer frågan vad som förenar Wallenberg med Feller/Meier och vad som samtidigt skiljer dem från övriga diplomater i Budapest. Han kommer fram till att det var deras kontakter med WRB. Agrell snuddar sedan vid den fråga som logiskt bör följa nämligen vad som också skiljer Wallenberg från Feller/Meier, nämligen att de två schweizarna inte var amerikanska representanter på samma sätt som Wallenberg. Detsamma pekade jag också på i min bok. Av min intervju med Feller i Bern 1984 framgick också att deras behandling i rysk fångenskap var olika.

Det går dock att komma längre. Utöver att Wallenberg arbetade för WRB misstänkte ryssarna att han hade deltagit i förhandlingar om att lösköpa judar. Dessa förhandlingar utnyttjade Himmler för att få kontakt med västmakterna för att avsluta kriget i väst men samtidigt fortsätta det i öst. Detta är huvudtesen i

min bok och den nämns i en uppräknig av möjliga, varandra icke uteslutande förklaringar som Agrell ger (s. 263). I en vetenskaplig framställning borde dock Agrell ha tagit upp och diskuterat denna förklaring närmare. Den stöds nämligen av de anteckningar som fanns i Wallenbergs kalender, som återfanns i hans ryggsäck i fängelsets arkiv efter Sovjetunionens upplösning. Där finns noteringar om kontakter med Himmlers representanter i Budapest, som NKVD måste ha kombinerat med vad de för övrigt visste om Wallenbergs uppdrag. De ryska anklagelserna mot Wallenberg för att ha samarbetat med fascisterna mot Sovjetunionen framgår också av en kvarleveanalys av den polsk-sovjetiske historikern Eisenbachs framställningar. Avsaknaden av djupare analys blir för mig därför en besvikelse vid läsningen av Agrells bok i den del som faktiskt handlar om Raoul Wallenberg.

Bernt Schiller

Henrik Eberle & Mattias Uhl, *Hitler: Stalins hemliga dossier*, Stockholm: Prisma, 2006. 560 s.

Boken *Hitler: Stalins hemliga dossier* består till största delen av texten i akt nr 462a som befinner sig i det ryska statsarkivet för samtidshistoria. Akten sammanställdes av NKVD-officerare för Stalins räkning och en text på 413 maskinskrivna sidor överlämnades till diktatorn 1949. Texten byggde mestadels på ut-sagor och anteckningar från två tyska officerare i rysk fångenskap: Heinz Linge, som hade ingått i Hitlers eskortkommando sedan 1935 och som från och med 1939 hade varit dennes personlige betjänt, samt Otto Günsche, som varit del av eskortkommandot sedan 1936 och som 1943 blev utnämnd till Führerns adjutant. Dessa två officerare förhöordes upprepade gånger av NKVD mellan 1946 och 1949 och förmåddes till slut att skriva ned sina "memoarer" om tiden med Hitler. Som Eberle och Uhl framhåller i sitt förord sammanställde sedan en grupp ryska officerare och tolkar utifrån detta material en text om Adolf Hitlers tid vid makten som anpassades efter Josef Stalins läsvanor och förväntningar.

Därmed är texten i akt 462a en dubbelbottnad text. Å ena sidan presenteras här intressanta nya fakta om Hitlers tid vid makten och om Hitler som person som antagligen kommer att förändra och fördjupa bilden av nationalsocialismens centrala gestalt. Det är ju personen Hitler som står i centrum, både som privatperson som statsman och ledare för NSDAP. Det är främst när det gäller privatpersonen Hitler som uppgifterna från Linge och Günsche kan bidra till forskningen. Enligt författarnas efterord är det framför allt vissa nya uppgifter rörande Hitlers hälsotillstånd – efter 1942 blev svaghetsanfallen och den mentala desorienteringen allt vanligare – och injicerande av ett uppiggande medel som borde leda till nya studier av diktatorns sjukdomsbild. Texten innehåller även ny infor-

mation om befälgången inom NSDAP och om hur Hitler byggde upp sin näst intill oantastliga maktposition inom parti- och statsledning.

Å andra sidan är texten skriven av sovjetiska militärer för en bestämd person, nämligen Josef Stalin. Att författarkollektivet valt att utelämnat vissa detaljer och att vinkla texten ideologiskt så att den bättre stämde överens med den officiella sovjetiska bilden av både nationalsocialismen och andra världskriget är därför ingen överraskning. Därmed blir dock texten, trots att den handlar om Hitler, en intressant källa även till Sovjetunionens historia, främst till hur bilden av det "stora fosterländska kriget" formades och lades fast.

Dock bör läsaren av *Hitler: Stalins hemliga dossier* reflektera över hur många led det egentligen är mellan den svenska texten och Linges och Günsches berättelser. Ur deras på tyska avhållna förhör och författade texter tillverkade ett ryskt författarkollektiv en text på ryska som sedan, nästan 60 år senare, översatts till tyska och därifrån till svenska. Vad den svenske läsaren håller i sin hand är en översättning av en översättning av en tolkning av översättningar. Trots att texten bygger på ögonvittnesskildringar från människor som levde nära diktatorn Hitler har den gått genom många steg för att komma till den nutida recipienten.

Naturligtvis ställer detta höga krav på läsaren, i alla fall om texten skall användas som källa. Ovärderliga är därför Eberles och Uhls redaktionella kommentarer i inledningen där de beskriver textens tillkomst samt stil, stilbrott, terminologi och språkbruk. Denna inledning är till stor hjälp eftersom man med dessa diskursiva detaljer i bakhuvudet lättare blir uppmärksam på till exempel den ändring i tempus som de sovjetiska officerarna använde för att framhäva i deras tycke extra dramatiska situationer. Även Eberles och Uhls efterord är en läsvärd, om än preliminär analys av texten ur akt 462a. De är säkert inte de sista forskarna som kommer att sysselsätta sig med denna källa. Förutom att beskriva textens tillkomst och redogöra för dess fakta- och sanningshalt finns här ett stycke om textens politiskt motiverade luckor och tillrättalägganden. När det nationalsocialistiska partiet kallas för "ett grandios kapitalistiskt företag" (s. 39) är detta säkerligen en förenkling som stämde väl överens med den sovjetiska ideologin. Påfallande är, som Eberle och Uhl framhäver, att ingen vikt har lagts vid att förklara förföljelserna och mordandet av Europas judar. Molotov–Ribbentrop-pakten 1939–1941 är en annan detalj i nationalsocialismens historia som förbigicks med tystnad av de sovjetiska redigerarna. Detta gör dock inte boken mindre läsvärd, snarare tvärtom. Först när man som läsare är medveten om utelämnandena skymtar även Stalin och Sovjetunionen bakom en text som handlar om Hitler och det nationalsocialistiska Tyskland.

Andreas Åkerlund

Hans Sjögren, *Den uthålliga kapitalismen: bolagsstyrning i Astra, Stora Kopparberg och Svenska Tändsticksaktiebolaget*, Stockholm: SNS Förlag, 2005. 484 s.

Under senare år har det ökade institutionella ägandet i svenskt näringsliv, till exempel i form av pensionsstiftelser, fondförvaltare och andra typer av finansiella ägare, kritiserats på flera punkter. Ägandet har blivit anonymt och kraven på snabba vinster har inneburit att företagsledningar pressats till att nå kortsiktiga mål samtidigt som stabiliteten i de företag som dessa ägare haft inflytande i har underminerats i vissa fall. Denna typ av ägare har inte i tillräcklig utsträckning ansetts ta ansvar för en långsiktig förnyelse och innovation inom näringslivet.

I Sverige har flera empiriska studier med fokus på ägarrollen inom industrin genomförts sedan 1980-talet. Bland annat har den så kallade Wallenberggruppen studerats som ett exempel på hur stora svenska ägargrupper praktiskt utövat sin bolagsstyrning. Just Wallenberggruppen har kommit att stå modell för ett slags ägarfilosofi av nästan mytomspunnen karaktär, där ett långsiktigt aktivt ägande har varit det bärande elementet.¹ Det långsiktiga aktiva ägandet har kännetecknats av att ägarna tagit ansvar för en branschmässig förnyelse och omstrukturering av företaget. Det stabila ägandet har inneburit att företagsledningar givits arbetsro och erhållit erforderliga finansiella förutsättningar för att besluta om investeringar som först på lång sikt har förväntats bli räntabla. Det långsiktiga aktiva ägandet kännetecknas vidare av utvecklade personliga nätverk. Företag och ledningar har i praktiken stått i beroendeställning till ägarna.

I sin bok *Den uthålliga kapitalismen* tangerar Hans Sjögren både ägarforskningen och forskningen kring företagsstyrning. Sjögren vill analysera innebörden av långsiktigt aktivt ägande i Sverige under 1900-talet och i synnerhet under tillväxtperioden 1945–1973. Boken baseras på gedigna empiriska fallstudier av tre stora svenska företagskoncerner verksamma inom tre olika branscher: Astra (läkemedel), Stora Kopparbergs Bergslags AB (skogs- och stålindustri) och Svenska Tändsticksaktiebolaget, STAB, (bl.a. tändstickor, byggnadsindustri, förpackningar). Gemensamt för företagskoncernerna är att de under den studerade perioden ägarmässigt främst tillhörde Wallenberggruppen. Fallstudierna fokuserar på hur marknadsbetingelser, teknologi, entreprenörskap och organisation kombinerades av ägarna för att frigöra resurser i syfte att skapa största möjliga ekonomiska nytta. Genom att utnyttja korrespondens mellan centrala personer inom företagen, liksom mellan företagsledarna inom Wallenberggruppen, får läsaren följa centrala händelseförlopp i de tre företagens historia. Beslutsprocesser skildras utförligt och i detalj och olika personers argument i viktiga frågor lyfts fram. Vi får också ta del av diskussioner och beslut i rekryterings- och personalfrågor.

1. Se t.ex. Håkan Lindgren, *Aktivt ägande: Investorer under växlande konjunkturer*, Stockholm 1994.

Det övergripande intrycket är att boken är ett värdefullt bidrag till vår förståelse av hur företag kan överleva under lågkonjunkturer och omvandlingstryck. Insikten i hur ägarkapitalets betydelse för företags utvecklings- och överlevnads-möjligheter över tid kan förbättras genom att utförliga fallstudiebaserade undersökningar av detta slag ger oss kumulativ kunskap på området. Sjögren lyfter på ett förtjänstfullt vis fram att uthållighet i det ekonomiska engagemanget spelar roll för företags förmåga att nå framgång. Liksom andra före honom förefaller Sjögren ha imponerats av Jacob Wallenbergs (JW) närmast omänskliga förmåga att på ett återhållsamt och analyserande vis genomföra erforderliga satsningar och hantera personalpolitiska frågor med stadig hand. Hög arbetskapacitet var för övrigt en egenskap JW delade med den yngre brodern Marcus Wallenberg (MW) som successivt fick ett allt större inflytande som ledare inom koncernen. Medan JW var den försiktige och eftertänksamme företagsledaren, så var MW mer impulsiv och villig att ta risker – egenskaper liknande dem som ofta tillskrivs den kreativa entreprenören. Vidare skiljde de båda brödernas ägarutövning sig åt – JW var villig att låta utsedda ledare sköta den operationella verksamheten, medan MW istället hade en mer nära kontroll över företagsledarna. I detta sammanhang är det viktigt att påpeka att Sjögrens bok inte är en biografisk skildring över bröderna JW och MW, vilka istället särskilt skildras i Ulf Olssons *Att förvalta sitt pund: Marcus Wallenberg 1899–1982* (2000) och i Håkan Lindgrens *Jacob Wallenberg 1892–1980* (2007).

Sjögren avslutar sin bok med att utifrån de övergripande resultaten konstatera att den personliga kapitalismen fortfarande lever. För att ytterligare öka vår förståelse skulle det ha varit värdefullt med en internationell komparation med andra ägarfamiljer. Därmed hade det varit möjligt att analysera och vidare lyfta fram exempelvis vad som var specifikt med Wallenberggruppens sätt att äga och styra företag under 1900-talet.

Avslutningsvis kan boken kritiseras för att vara alltför omfattande och detaljrik samt alltför utförligt redogöra för händelseförlopp inom företagen och därmed riskera att tappa fokus vad gäller forskningsuppgiften. Jag vill dock påpeka att bokens omfång inte är av någon avgörande betydelse då den är pedagogiskt uppbyggd, välskriven och framför allt läsvärd. Boken kan därför vara till glädje inte bara för akademiker utan för alla personer med ett allmänt historiskt intresse och då särskilt för personer nyfikna på centrala personer inom bank och finans samt de svenska storföretagens framgångshistoria under 1900-talet.

Kristina Lilja

Gunnela Björk, *Palme och medierna*, Umeå: Boréa, 2006. 355 s.

Politik och mediedramaturgi hör i dag intimt samman. Inte sällan tänker vi oss politiken som ett skådespel, ett drama där retoriskt skolade aktörer framför sina repliker och förflyttar sina positioner på en medial scen inför en stundtals entusiastisk men ofta skeptisk publik av medborgare. Medierna utgör mycket mer än bara en arena för politiska utspel. De dikterar också förutsättningarna för själva politiken, vad som kan sägas och på vilket sätt.

Den symbios vi ser i dag har dock långt ifrån alltid varit rådande. I Sverige betraktades politik och medier fortfarande långt in på 1950-talet som två helt separata sfärer. Fanns ett utbyte, så var det oftast på politikernas initiativ och villkor. Olof Palme brukar ses som den första svenska politiker som verkligen insåg de moderna mediernas potential. Palme gjorde sig medvetet tillgänglig för journalister och stod för sin egen medieträning i en tid då detta begrepp ännu inte existerade. Han kombinerade ett omfattande fotarbete i landsorten med ett genomgående flitigt medverkande i press, radio och TV.

Kring Palme vävdes tidigt, mycket på grund av hans tillgänglighet, ett nät av mediebilder och medieberättelser med förvånansvärd genomslagskraft och slitstyrka. Om dessa bilder och berättelser och om Palmes eget navigerande i medielandskapet handlar Gunnela Björks bidrag till den vetenskapliga Palmelitteratur som sent omsider kommit i gång. Undersökningsperioden här omfattar Palmes tid som ledande politiker i Sverige, från mitten av 1950-talet till mordet 1986.

Framställningen tar sin utgångspunkt i teorin om politikens medialisering som historisk förändringsprocess, en teori som har förknippats med bland andra journalistikprofessorn Kent Asp. Enligt denna teori var det under 1960-talet som maktförhållandena mellan medier och politik i Sverige började förändras. Press, radio och i synnerhet den framväxande televisionen ökade sin beskrivningsmakt på politikernas bekostnad. Årtiondet såg en gradvis förskjutning från en slags kommunikéjournalistik till konfrontationsjournalistik, från vördnadsfulla referat till kritisk granskning av makten. Förskjutningen fick fullt genomslag under 1970-talet, då journalistkåren professionaliserades och anammade en ny yrkesideologi byggd på radikalism, samhällskritik och anti-etablissemang. Samtidigt minskade partipressens betydelse och medierna blev i allt högre grad självständiga aktörer. Från cirka 1980 hade maktförhållandena svängt och det politiska systemet anpassade sig allt mer till medierna snarare än tvärtom.

Genom att knyta an till, men också nyansera och kritisera, ovan nämnda ramverk, är Björks undersökning därmed motiverad inte endast av personhistoriska, utan också mediehistoriska skäl. Som en av Sveriges ledande politiker anpassade Palme sig till förändringarna, men Björk visar på ett bra och intressant sätt hur han också själv aktivt bidrog till politikens gradvisa medialisering. Hans politiska karriär inleddes ungefär samtidigt som televisionen introducerades i de svenska

hemmen, och hans mediepersonlighet kom att formas just av de framträdanden han gjorde i detta visuella medium. Under 1960-talet anammade Palme allt mer den informella stil som lämpade sig för televisionen och som också omhulldades av journalistkåren. Medan Erlander tilltalades "ni" och "statsministern" var Palme du och bror med alla, jämställd och tillmötesgående. Informaliseringen av Sverige verkade inte bara på journalisternas och televisionens, utan också på Palmes sida.

Kring Palmes person stod en nimbus av radikalism, ambition och ungdomlighet, men också av vanlighet, jämlikhet och hygglighet. Många – och tidigt grundlagda – var å andra sidan de negativa beskrivningarna av honom – beräknande karriärst, engagerad med samhällspatos, slug partitaktiker, opportunistisk politruk, arrogant maktgalning. Hans blåa blod ansågs gå på tvärs mot hans röda idéer.

Björk stannar dock inte vid att kartlägga mediekonstruktionen Palme, utan undersöker i bokens andra del också Palmes eget, ofta djupt komplexa, förhållningssätt till medierna. Detta dubbla seende är en av bokens främsta förtjänster. Med hjälp av ett fyrtiotal intervjuer med personer verksamma i mediebranschen under Palmes tid diskuterar Björk bland annat Palmes direkta agerande när det gäller inofficiella samarbetsformer och brevväxling med Sveriges ledande journalister.

Min enda egentliga invändning mot denna utmärkta bok är, om än allvarligt menad, av redaktionell art. För en framställning som så till den grad handlar om konkreta bilder, om television och om en politikers visuella persona, så är bilderna häpnadsväckande få. Många gånger saknas den bild som ingående analyseras i löpande text, vilket går stick i stäv med en av Björks viktigaste mediehistoriska poänger, som, med hänvisning till den brittiske medieforskaren John B. Thompson, just handlar om politikens visualitet.

I allt övrigt är jag förtjust i *Palme och medierna*. På en effektiv, tydlig och tillgänglig prosa – journalistisk i dess mest positiva bemärkelse – lyckas författaren identifiera en mängd viktiga och intressanta stråk i de berättelser om Olof Palme som ger återklang ännu på 2000-talet. Boken torde vara välkommen och högst användbar på en rad olika områden inom främst medie- och kommunikationsvetenskap, statsvetenskap och historia. Jag spår att den också blir obligatorisk läsning på landets journalistutbildningar.

Marie Cronqvist

Lars Cavallin, *Påvar i moderna tider*, Ängelholm: Fredestads förlag 2006. 431 s.

Vid Johannes Paulus II:s död stod det klart att påveämbetet hade återerövat sin plats på den internationella politiska scenen. Den grånade polskfödde påven hade kommit att bli en symbol för religionens betydelse i den moderna världen och en talesman i moraliska och andliga frågor långt utanför den katolska kyrkan. Det är

mot bakgrund av denna utveckling högst aktuellt och relevant att föra fram påvarnas historia. Den katolska kyrkan har av politiska skäl varit något av en blind fläck i det svenska historiemedvetandet och Lars Cavallins påvebiografier utgör därför en välkommen introduktion till en viktig del av 1900-talets historia. Författaren, som är kyrkoherde i katolska kyrkan i Göteborg och utbildad i Vatikanen, har stor personlig erfarenhet av och kunskap i ämnet. Han har tidigare bland annat översatt den katolska katekesen till svenska.

Cavallins berättelse inleds med Leo XIII 1878 och avslutas med vår egen tids nyutnämnde Benedikt XVI. Samtliga 1900-talets påvars personliga bakgrund, kyrkliga meriter och påvliga gärning presenteras. Stor vikt läggs också vid redovisandet av de encyklikor som utfärdades och det mottagande dessa fick i den teologiska debatten. Stora händelser som världskrigens utbrott ägnas begränsad uppmärksamhet medan den omvälvning som kyrkan genomgick i och med andra Vatikanconciliet får en ingående behandling. En dryg tredjedel av boken ägnas åt Karol Wojtyła, Johannes Paulus II, och hans gärning och det är här som framställningen för första gången blir värderande. De tidigare påvarnas agerande verkar ha ofelbart lett hit, till vår tids kyrkoförnyare. Den nuvarande påven får av naturliga skäl mindre utrymme.

Det forskningsfält Cavallin introducerar är i dag högaktuellt. Hans berättelse om Vatikanens inre och yttre utveckling är fascinerande läsning för den historiskt intresserade. Cavallins språk är omsorgsfullt konstruerat med snirkliga och ibland tämligen otympliga formuleringar. Stilen för tankarna till latinets meningsbyggnad och ibland till juridisk sakprosa. Trots detta är texten i de flesta passager lättillgänglig och smidig.

Genomgången av encyklikor och påvliga uttalande är uttömmande och sätter kyrkans utveckling i perspektiv. *Påvar i moderna tider* är inte, enligt författaren, en berättelse med vetenskapliga ambitioner. Han syftar heller inte till att skriva historia *per se*, utan snarare till att skriva teologins historia. Cavallin lägger fokus på hur de olika påvarna har bemött de problematiska frågor det moderna samhället ställer. Givetvis är detta narrativ omöjligt utan sin historiska kontext och det är där bokens svaghet blir uppenbar. Det är inte utan att de på varandra staplade biografierna för tankarna till Suetonius' kejsarbiografier, där det tidiga romerska principatets kejsare får tjäna som illustration till goda och dåliga egenskaper, till korrekta respektive felaktiga beslut. Det blir en uppräknings av de utvalda påvarnas olika goda egenskaper och gärningar, en katalogaria vars syfte man kan ifrågasätta.

I vissa passager tar texten nästan formen av ett försvarstal för påvestolens agerande. Tydligast blir detta i fallen med Pius XI och Pius XII. Båda dessas beslut under historiska konflikter som spanska inbördeskriget och den italienska invasionen av Etiopien, liksom deras förhållande till Mussolini och Hitler, har fått hård kritik av eftervärlden men försvaras idogt av Cavallin. Uppenbarligen har han känt

sig manad att redovisa alla de katolska präster och ordensmedlemmar som omkommit i konflikterna för att på detta sätt uppväga vad som måste anses vara en beklagansvärd medgörlighet från Heliga stolens sida gentemot totalitära högertyranner. Här hade krävts ett mer historiserande handlag. Än mer problematisk blir, den i övrigt mycket intressanta, genomgången av Johannes Paulus II:s ämbetslid när kritiken mot denne populära påves politik då det gäller kvinnofrågan, abort och preventivmedel skall bemötas. Kritiken från liberala katoliker avfärdas raskt som ogrundad eller irrationell. Något utrymme för responsen på påvens gärning från världen i övrigt verkar inte finnas i den överväldigande positiva biografien med undantag för beskrivningar av hur påvens popularitet hos ungdomen tog sig uttryck i massmanifestationer världen över. Porträttet av vår tids störste kyrkledare blir på grund av detta endimensionellt och statiskt, berövat sin historiska kontext.

I sin inledning skriver Cavallin, att alla som närmar sig ett historiskt material eller dokument tar med sig sina medvetna och omedvetna värderingar och att det faktum att denna bok är författad av en katolsk präst inte bör avskräcka den svenska läsaren. Båda dessa uttalanden har han helt och hållet rätt i. Han har också rätt i att ämnet för boken är högst intressant även för den icke-katolske svensken. Vad som förminskar upplevelsen är i stället den brist på historisk kontextualisering som gör de inledande kapitlen till en uppräkningslista av 1900-talets påvars verk och egenskaper och de avslutande kapitlen till ett försvarstal för den nya katolska kyrkans vägval. Avsaknaden av kontext gör att den katolska teologiska utvecklingen under det nyss förgångna seklet och påvarnas betydelse för denna förblir oförklarad.

John Edman